

WOJCIECH MATERSKI

STOSUNKI RADZIECKO-JAPOŃSKIE

1917—1925 (cz. 1)

Niniejszy artykuł jest próbą usystematyzowania i zinterpretowania podstawowej faktografii dotyczącej trudnego procesu normalizacji stosunków radziecko-japońskich po zwycięstwie w Rosji Rewolucji Październikowej. Z punktu widzenia prawa międzynarodowego zakończony on został w styczniu 1925 r. wraz z podpisaniem tzw. traktatu pekińskiego (konwencji pekińskiej). Przedmiotem rozważań jest przede wszystkim relacja bilateralna; inne elementy, jak uwarunkowania międzynarodowe (Stany Zjednoczone, Chiny itp.) oraz wojna domowa, zaznaczone zostały jedynie w stopniu uznanym za niezbędny dla sprawy zasadniczej. Stan dostępu do źródeł drukowanych i literatury nie pozwolił na uchwycenie wszystkich podstawowych komponentów tematu, niemniej był — zdaniem autora — dla podjęcia tej próby wystarczający.

Przewrót październikowy postawił przed nową władzą palącą kwestię określenia stosunku do państw kapitalistycznych. Sygnałem był tu leninowski *Dekret o pokoju* — realne spojrzenie na hasło wojny rewolucyjnej w kontekście własnych sił i środków. Sprawa pokoju brzeskiego unaoczniała jednakże, jak głęboko sięga w partii kontrowersja: ciągłość rewolucji czy przetrwanie ustroju. Historiografia rozpatruje tę sprawę przede wszystkim w jej aspekcie europejskim. Tymczasem sytuacja na rosyjskim Dalekim Wschodzie, sposoby rozwiązania wynikających z niej problemów w równie istotny sposób naświetlają przyjętą przez większość partyjną taktykę, a stosunek stanu radzieckich „aktywów” w tym regionie do osiągniętych rezultatów wskazuje na jej efektywność.

W regionie Dalekiego Wschodu od lat ścierały się wpływy mocarstw europejskich oraz Stanów Zjednoczonych i Japonii. Rywalizacja dotyczyła przede wszystkim dostępu do Chin, ale w wytworzonej po zwycięstwie Rewolucji Październikowej destabilizacji mogła objąć także bogaty w naftę i kopaliny radziecki Daleki Wschód, otaczające go rybne wody oraz klucz do tych bogactw: Kolej Transsyberyjską i Wschodniochińską. Władza radziecka nie miała większych możliwości zbrojnej

obrony regionu dalekowschodniego; liczyć musiała raczej na sprzeczności krzyżujących się tu interesów mocarstw, nieudolność i dekompozycję „białych” oraz ugrupowań politycznych stojących na gruncie demokracji burżuazyjnej (eserowcy, mienszewicy itd.). Brak sił zrodził koncepcję sięgnięcia po jeńców wojennych, Niemców i Austriaków, deklarujących się jako internacjoniści. Przyjmowali oni obywatelstwo radzieckie i sformowani w oddziały przerzucani byli w newralgiczne punkty Syberii, zasilając działającą tam jako ramię zbrojne władzy rad Gwardię Czerwoną¹.

Wraz ze wzmocnieniem oddziałów Gwardii proces ustanawiania na Syberii władzy radzieckiej zaczął przebiegać sprawniej. Wybrany przez Dumę Syberyjską Tymczasowy Rząd Autonomiczny Syberii z eserowcem Piotrem Derberem jako premierem musiał wycofać się aż do Charbina (Harbina), gdzie w lutym (marcu) 1918 r. reorganizuje się w Komitet Dalekowschodni Obrony Ojczyzny². Także w kierunku Mandzurii przemieszczały się oddziały Kozaków Zabajkalskich atamana Grigorija Siewionowa, najsilniejsza z działających na Syberii formacji „białych”. Wkrótce w ich ślady idzie grupa wojskowa gen. Dmitrija Horvata³. Na obradującym w grudniu 1917 r. w Chabarowsku III Zjeździe Rad Dalekiego Wschodu bolszewicy po raz pierwszy uzyskują większość⁴. Pierwsze miesiące 1918 r. przynoszą pozorne umocnienie władzy radzieckiej: powołana zostaje Syberyjska Rada Komisarzy Ludowych⁵. Jest to jednak posunięcie przedwczesne, wynikające z niedostatecznego rozpoznania sytuacji w terenie.

Wycofanie się Rosji z działań wojennych, a następnie rozpoczęcie pertraktacji brzeskich wywołały silne zaniepokojenie państw Ententy. Wykazywała je szczególnie Japonia, w wieloraki sposób związana z rosyjskim Dalekim Wschodem⁶ i prowadząca bardzo aktywną politykę w całym regionie dalekowschodnim (okupacja Korei i płw. Liaotung,

¹ *Dokumenty i materiały po historii sowiecko-czechosłowackich odnoszeń*, t. I: nojabr' 1917 — awgust 1922 g., Moskwa 1973 (dalej: SCzO), s. 52; P. J. Treat, *Japan and the United States 1853—1921*, Stanford University Press (1928), s. 235.

² J. W. Morley, *The Japanese Thrust into Siberia, 1918*, Columbia University Press, New York 1957, s. 84—85.

³ *Papers Relating to the Foreign Relations of the United States* (dalej: PR FRUS). 1918: *Russia (In Two Volumes)*, vol. II, US Government Printing Office Publication No. 330, Washington 1932, s. 159—161.

⁴ 42 z 82 mandatów — *Bolszaja sowieckaja encykłopedija*, t. XII, Moskwa 1930, s. 283 (hasło: *Dalniewostocznyj kraj*).

⁵ Z. Łukawski, *Historia Syberii*, Wrocław 1981, s. 303.

⁶ Por.: artykuły z „Wnieszniej torgowli”, nr 27, Moskwa 30 IV 1925: P. Niki-forow, *K sowiecko-japonskim torgowym odnoszenijam* (s. 8—9); I. Paliukajtis, *Ekonomiczeskije osnovy sowiecko-japonskoj torgowli* (s. 6—11); A. Boncz-Osmołowski, *Ekonomiczeskije odnoszenija s Japoniej* (s. 10—12). Tamże bogaty materiał statystyczny.

próby uzależnienia Mandżurii). Już w listopadzie 1917 r. opracowano plan desantu wojskowego w Kraju Przymorskim⁷. Tokio nie przyjęło złożonej w grudniu 1917 r. przez Radę Komisarzy Ludowych oferty normalizacji stosunków, uznając ją za grę na zwłokę⁸.

Przerzucanie na Daleki Wschód oddziałów złożonych z niemieckich i austriackich internacjonalistów pogłębiło obawy Ententy. Na przełomie listopada i grudnia problem stosunku do kwestii syberyjskiej stanął na porządku obrad międzyalianckiej konferencji w Paryżu. Omawiano francuski projekt wysłania ekspedycji interwencyjnej siłami wojsk Japonii i Stanów Zjednoczonych⁹. 10 grudnia Kamezō Nishihara w imieniu rządu japońskiego zawarł porozumienie z niejakim Andriejewem, prawdopodobnie reprezentującym władze podległe Syberyjskiej Dumie Obwodowej, na temat wspólnych działań antyradzieckich¹⁰. 15 I 1918 r. Ministerstwo Floty Morskiej Japonii udzieliło zezwolenia na wysłanie do Władywostoku okrętu wojennego dla ochrony cumujących tam statków alianckich. Przybył na nim pierwszy oddział interwencyjny pod dowództwem Masatake Nakajimy i Tosuhto Sakabe, którzy później stanęli na czele wszystkich wojsk japońskich na rosyjskim Dalekim Wschodzie¹¹. W tydzień później premier Masatake Terauchi oświadczył na posiedzeniu wyższej izby parlamentu, iż „Japonia czuje się odpowiedzialna za utrzymanie pokoju na [rosyjskim] Dalekim Wschodzie”¹².

Parlament japoński nie zajął jednoznacznej pozycji w kwestii ingerencji. Zgadzano się co do celu zasadniczego: utrzymania korzystnych więzi ekonomicznych z tym regionem, bardzo ważnym dla gospodarki japońskiej (nafta, węgiel, drewno, ryby, kraby itd.). Forsujący inwazję oddziałów wojskowych nie mówili otwarcie o aneksji Sachalinu i Kraju Przymorskiego, ale była ona w podtekście dyskutowanego planu¹³. Przeciw interwencji wypowiedzieli się przywódcy mającej duże wpływy w społeczeństwie liberalnej partii Seiyūkai, Kimmochi Saionji oraz Kei Hara, a także ważną osobistość polityczną, były ambasador w Petersburgu Yasuya (Kōsai) Uchida. Zdecydowanie popierały interwencję pra-

⁷ Morley, *op. cit.*, s. 315.

⁸ *Dokumenty wnieszonej polityki SSSR* (dalej: DWP SSSR), t. I, Moskwa 1957, s. 717.

⁹ PR FRUS, vol. I, Publication 222, Washington 1931, s. 28, 31—32; Morley, *op. cit.*, s. 315.

¹⁰ Tamże.

¹¹ Morley, *op. cit.*, s. 67—69.

¹² M. Gałkiewicz, *SSSR na Dalnim Wschodzie. (Obzor sowietko-kitajskich i sowietko-japońskich odnoszenij za 1917—1925 gg.)*, „Mieżdunarodnaja letopis’ Politika. Ekonomika. Prawo”, nr 3, Mart 1925, Moskwa, s. 15.

¹³ Na temat tzw. Planu Ichiro Motono zob.: PR FRUS, *The Lansing Papers 1914—1920 (In Two Volumes)* (dalej: LP), vol. II, Publication 1421, Washington 1940, s. 353—355; Morley, *op. cit.*, s. 53—56; Treat, *op. cit.*, s. 254 (błąd w nazwisku Motona).

wica i koła wojskowe¹⁴. Jednakże sprawą podstawową było uzyskanie na ten krok zgody Stanów Zjednoczonych, a nie przekonanie liberałów. Niemniej Tokio deklarowało natychmiastową gotowość rozpoczęcia interwencji, by uniemożliwić opanowanie Władywostoku przez Niemców i Austriaków¹⁵.

Oferta Tokio postawiła Waszyngton w trudnym położeniu. Stany Zjednoczone obawiały się, że zgoda na tego typu działanie może doprowadzić do trwałego opanowania przez Japonię nowych terenów: Północnego Sachalinu, Kamczatki, Władywostoku¹⁶. Przypomnijmy, że trwała ostra rywalizacja amerykańsko-japońska o korzyści gospodarcze i wpływy w regionie dalekowschodnim, głównie w Chinach. Prezydent Woodrow Wilson wahał się; za interwencją wypowiadało się wielu czołowych dyplomatów, w tym ambasador w Rosji, David Francis¹⁷, natomiast zdecydowanie odradzali ją wojskowi¹⁸. Początkowo wystąpił przeciw niej także sekretarz stanu Robert Lansing¹⁹, stawiający na dyplomatyczne możliwości zrealizowania celów amerykańskich w stosunku do Rosji²⁰. Odpowiadając na naciski akredytowanych w Waszyngtonie ambasadorów państw Ententy, 8 lutego Departament Stanu określił wreszcie swe stanowisko: jeśli interwencja okaże się rzeczywiście niezbędna, należy ją przeprowadzić, ale nie siłami Japonii, lecz wszystkich mocarstw Ententy²¹. Natomiast wysłana 5 marca do Tokio odpowiedź na pytanie o stanowisko Waszyngtonu co do interwencji japońskiej zawierała inną formułę: Japonia otrzymała *carte blanche* pod warunkiem dokładnego sprecyzowania celów interwencji²². Dokument ten nie zawierał wyrażonej *expressis verbis* zgody, co spowodowało szereg perturbacji dyplomatycznych²³.

5 IV 1918 r. japońska flota wojenna dowodzona przez admirała Tomosaburo Katō wysadziła we Władywostoku oddziały interwencyjne.

¹⁴ Morley, *op. cit.*, s. 213.

¹⁵ K. K. Kawakami, *Japan's Pacific Policy especially in Relation to China, the Far East, and the Washington Conference*, New York 1922, s. 245.

¹⁶ G. F. Kennan, *Russia leaves the War*, Princeton 1956, s. 465; R. Sz. Ganielin, *Sowietsko-amierikanskije otnoszenija w konce 1917 — naczale 1918 g.*, Leningrad 1975, s. 163—164.

¹⁷ PR FRUS, 1918, *Russia*, vol. I, s. 383 (523).

¹⁸ Tamże, vol. II, s. 45—46.

¹⁹ Tamże, LP, vol. II, s. 353—358.

²⁰ Szerzej: Ganielin, *op. cit.*, s. 163—165.

²¹ PR FRUS, 1918, *Russia*, vol. II, s. 42.

²² Tamże, LP, vol. II, s. 355 (zob. też interesującą motywację *ex post* zajętego stanowiska — s. 393—394).

²³ Por. korespondencję Wilsona z Lansingiem w tej sprawie — tamże s. 357—364.

Bezpośrednim pretekstem do desantu stało się zabójstwo trzech urzędników japońskich²⁴.

Zachodzą nowe wydarzenia. W przeddzień podpisania traktatu brzeskiego władze radzieckie wyrażają zgodę na opuszczenie kraju przez Korpus Czechosłowacki, jednostkę sformułowaną z jeńców wojennych do walki z Niemcami²⁵. Ponad 40 tys. żołnierzy ma być ewakuowanych jedyną wolną drogą — przez Władywostok. Początkowo wyrażona została zgoda, by na każdym 1000 Czechów i Słowaków pozostawić 100 karabinów i 1 karabin maszynowy²⁶. Natomiast kilkanaście dni później węzły kolejowe linii transsyberyjskiej, którą przemieszczał się Korpus, otrzymały polecenia Józefa Stalina, by w związku ze zmianą sytuacji Czesi i Słowacy zostali rozbrownieni całkowicie²⁷. Wykonanie tego rozkazu musiało prowadzić do poważnych incydentów, tym bardziej że rozbrajającymi z reguły byli Niemcy i Austriacy z formacji internacjonalistycznych²⁸. Wybuch nastąpił w połowie maja. Przybyły do Czelabińska eszelon sprzeciwił się rozbrajaniu, uderzył na miasto, opanował arsenał i magazyny. Rozpoczęły się wypadki zwane w historiografii buntem Korpusu Czechosłowackiego. Kolejno zostały opanowane Mariinsk (Mariński), Marianowka, Nowonikołajewsk, Samara i szereg innych stacji.

²⁴ Kawakami, *op. cit.*, s. 247 (inny pretekst: Gałkiewicz, *op. cit.*, s. 15). Dowódca floty japońskiej występuje w literaturze również pod innym imieniem — Hiroharu Katō (por. R. Wojna, *Z drugiego okresu wojny domowej w Rosji (marzec—listopad 1918 r.)*, „Studia z dziejów ZSRR i Europy Środkowej”, t. VI, Wrocław 1970, s. 10).

²⁵ SCzO, s. 516. Szeroko o powstaniu Korpusu i jego losach zob. V. M. Fic, *Revolutionary War for Independence and the Russian Question. Czechoslovak Army in Russia 1914—1918*, New Delhi 1977, *passim*.

²⁶ SCzO, s. 56. Na temat głębokich różnic zdań we władzach radzieckich co do kwestii rozbrownienia Czechów i Słowaków zob. V. M. Fic, *The Bolsheviks and the Czechoslovak Legion. The Origin of Their Armed Conflict March—May 1918*, New Delhi 1978, s. 5—16 (5—31) i n.

²⁷ SCzO, s. 63. Współczesna historiografia radziecka, o ile podejmuje ten temat, zwraca uwagę na fakt, iż przemieszczanie się Korpusu z bronią byłoby niezgodne z traktatem brzeskim i groziło jego zerwaniem (tamże, s. 56, przyp. 2).

²⁸ Treat, *op. cit.*, s. 235. Sytuację wyjątkowo zaostrzył rozkaz ludowego komisarza spraw wojskowych Lwa Trockiego, głoszący, iż „każdy Czechosłowak wykryty w obrębie linii kolejowej z bronią w rękę winien zostać na miejscu rozstrzelany, [a] każdy eszelon, w którego składzie znajdzie się choć jeden uzbrojony, winien być na miejscu rozładowany z wagonów i zamknięty w obozie dla jeńców wojennych” — Centralnyj Gosudarstwiennyj Archiw Oktiabrskoj Riewolucyi, f. 130, op. 2, d. 636, l. 34 (za: A. H. Klewanski, *Czechosłowackije intier-nacyonalisty i prodannyj korpus. Czechosłowackije političeskie organizacyi i wojskije formirowanija w Rossi. 1914—1921 gg.*, Moskwa 1965, s. 208). W sprawie tej zob. też: V. M. Fic, *The Bolsheviks and the Czechoslovak Legion*, s. 397.

Kolej Ttranssyberyjska dostała się pod kontrolę Korpusu²⁹. Kto panował nad linią kolejową, ten praktycznie panował nad Syberią; sytuacja stała się dla Moskwy niepokojąca.

29 czerwca Korpus opanował Władywostok, gdzie od 5 kwietnia stacjonowali już Japończycy, i przekazał władzę w mieście Dumie Miejskiej³⁰. U boku Korpusu organizowały się oddziały złożone z rozsiągniętych na Zabajkalu Polaków, na których czele stanął Walerian Czuma (m.in. późniejsza Dywizja Syberyjska)³¹. 2 lipca Najwyższa Rada Wojenna Ententy ogłosiła memorandum o niezbędności rozszerzenia interwencji „dla obrony Czechów i Słowaków oraz zaprowadzenia porządku”³². Formalnym pretekstem do wkroczenia oddziałów interwencyjnych pozostałych mocarstw stało się porozumienie podpisane na początku lipca przez Ententę z Radą Ziemstw Okręgu Murmańskiego, zgodnie z którym mocarstwa przyjęły na siebie zobowiązanie zaopatrzenia i obrony rejonu murmańskiego. Porozumienie negowało ważność traktatu brzeskiego jako aktu podpisanego przez „uzurpatorskie, nie pochodzące z wyboru narodu władze”. Dodatkowym tytułem prawnym interwencji była prośba dowódcy ochrony Kolei Wschodniochińskiej gen. Dmitrija Horvata o obronę przed „uzbrojonymi bandami”³³. Sprawa pretekstu prawnie umotywowanego była szczególnie istotna dla Amerykanów, zdecydowanie natomiast marginalna dla Japończyków³⁴.

6 lipca Stany Zjednoczone wyrażają zgodę na desant we Władywostoku wojsk amerykańskich, w ilości równej interwencyjnym wojskom japońskim. Zanim doszło do tej decyzji, Waszyngton raz jeszcze wymusił na Tokio potwierdzenie, że Japończycy respektować będą integralność terytorialną Rosji i powstrzymają się od jakiegokolwiek ingerencji w jej wewnętrzne sprawy, traktując swą obecność wojskową jedynie jako ochronę obywateli i mienia japońskiego³⁵. Lądowania dokonano

²⁹ „Do Władywostoku, Nikolska i Chabarowska wolno było jechać tylko za przepustkami czeskimi” — AAN, Poselstwo RP Tokio, t. 1, Elaborat dra Stanisława Walickiego, sekretarza Konsulatu Polskiego we Władywostoku, k. 14. Szerzej zob. R. Wojna, *W ogniu rosyjskiej wojny wewnętrznej 1918—1920*, Warszawa 1975, s. 54—56 i n.

³⁰ SCZO, s. 517. Szerzej: D. I. Bojko-Pawłow, Je. P. Sidorczyk, *Tak było na Dalnim Wostokie*, Moskwa 1964, s. 257—259.

³¹ AAN, Kolonia Polska w Mandżurii, t. 6, k. 651—653, Umowa o organizacji Wojska Polskiego w ramach Wojska Czesko-Słowackiego. Omsk 23 VII 1918 r.

³² Morley, *op. cit.*, s. 320. Zob. też: PR FRUS, LP, vol. II, s. 363—391.

³³ Horvat zawiera nawet umowę z przedstawicielem Stanów Zjednoczonych w Międzynarodowym Zarządzie Kolei, Johnem F. Stevensem, o przejściu linii pod nadzór amerykański — PR FRUS, 1918, *Russia*, vol. II, s. 159; Gałkiewicz, *op. cit.*, s. 16; Morley, *op. cit.*, s. 319.

³⁴ Por.: PR FRUS, LP, vol. II, s. 363; Kawakami, *op. cit.*, s. 245—246.

³⁵ *Treat*, *op. cit.*, s. 235.

16 sierpnia. Zgodnie z umową japońsko-amerykańską obie formacje interwencyjne liczyć miały po 7,5 tys. żołnierzy, jednakże stale uzupełniane oddziały japońskie wkrótce tę liczbę przekroczyły w sposób bardzo znaczny³⁶. Łądowny oddziały włoskie, brytyjskie (Kanadyjczycy) i francuskie w sile po około 1,5 tys. każdy. Włączając Korpus Czechosłowacki, utworzyło się silne ugrupowanie wojsk regularnych. Teoretycznie wszystkie te siły współdziałały ze sobą, jednak w praktyce było zupełnie inaczej. Amerykanie miast sprawować funkcje ochronne i pacyfikacyjne kontrolowali ruchy wojsk japońskich³⁷; zachodni alianci wykazywali zaniepokojenie rozlewaniem się wojsk japońskich po terytorium Kraju Amurskiego. Niepokój ten przybierał formę zaostrażających się protestów dyplomatycznych³⁸. Japończycy teoretycznie nie ingerowali zbrojnie, posuwali się natomiast za kontrolowanymi i ekwipowanymi przez siebie wojskami Siemionowa³⁹. W sierpniu padła Czyta; 6 września Siemionow i Japończycy zajęli Chabarowsk.

Dowództwu oddziałów interwencyjnych nie udało się jednakże wpłynąć na przezwycięzenie rozbicia i chaosu panującego wśród niebolszewickich ugrupowań politycznych i wojskowych działających na Syberii. Japończycy i Amerykanie zawierają co prawda porozumienie na temat wspólnych kroków w celu powołania silnego rządu syberyjskiego, który mógłby stworzyć platformę jednoczącą działające na Dalekim Wschodzie siły polityczne⁴⁰, ale zbyt wiele dzieli ich sprzeczności, by tę integrację przeprowadzić. Japończycy zresztą wcale nie byli zainteresowani wprowadzeniem jej w życie, wręcz przeciwnie, ich polityka siania zamętu, by lepiej opanować kraj, stała się czytelna nawet dla przypadkowych obserwatorów⁴¹.

Amerykanie początkowo stawiali na eserowców i Syberyjską Dumę Obwodową. Jednakże utworzony w Omsku latem 1918 r. Tymczasowy Rząd Syberyjski z Pietrem Wołogodskim na czele odmówił uznania jej

³⁶ Szacunki maksymalnej liczby interweniujących sił japońskich wahają się od 60 tys. (Kawakami, *op. cit.*, s. 252) do 100 tys. (Gałkiewicz, *op. cit.*, s. 16).

³⁷ Za każdą dywizją japońską udającą się w teren szła w ślad brygada amerykańska, za każdą brygadą batalion — relacja Kazimierza Rosen-Zawadzkiego, jeńca wojennego, a następnie żołnierza Dywizji Syberyjskiej.

³⁸ PR FRUS, 1918, *Russia*, vol. III, Publication 390, Washington 1932, s. 278—279, 293—294.

³⁹ Relacja K. Rosen-Zawadzkiego; Morley, *op. cit.*, s. 258—259.

⁴⁰ PR FRUS, 1918, *Russia*, vol. I, s. 523.

⁴¹ AAN, MSZ, Gabinet Ministra, Oficer łącznikowy Naczelnego Dowództwa WP przy MSZ, Rosja, Referaty informacyjne Naczelnego Dowództwa WP o sytuacji wewnętrznej Rosji i jej stosunkach z zagranicą (dalej: AAN, MSZ, Raporty), Referat informacyjny z 15 XII 1920 r., k. 167 („polityka tworzenia zamętu, by lepiej opanować kraj”).

zwierzchnictwa. Nie udała się próba porozumienia pomiędzy eserowcami a gen. Horvatem, który przy poparciu Chin powołał w Grodekowie własny rząd⁴². Nie podporządkował się też próbom zjednoczeniowym ataman Siemionow, całkowicie uzależniony od Japończyków i zapewne z ich polecenia. Odżywiają tendencje separatystyczne wśród nierosyjskich ludów Syberii. W tym stanie rzeczy sprzymierzone dowództwo zdecydowało się na wprowadzenie dyktatury wojskowej. 1 XII 1918 r. (18 XI) dokonuje się przewrót; władzę dyktatorską obejmuje minister spraw wojskowych w rządzie Wołogodzkiego, wiceadmirał Aleksander Kołczak. Zaskoczeni eserowcy i mieńszewicy nie próbowali nawet zorganizować oporu⁴³. Przy współpracy Ententy Kołczak przystąpił do reorganizacji armii i nowego naboru. Udało mu się zgromadzić około 300 tys. żołnierzy, co postawiło go na pozycji wiodącej siły kontrrewolucji rosyjskiej.

Umocnienie władzy Kołczaka i wyekspediowanie przez flotę francuską większości Korpusu Czechosłowackiego powoduje, że Japończycy zmuszeni są ulec naciskowi Stanów Zjednoczonych i wycofać większość wojsk. Wycofują się też przedterminowo wojska amerykańskie⁴⁴. Gdy armia Kołczaka wiosną 1919 r. rozpoczęła uderzenie w kierunku na Wołgę w celu połączenia się z siłami gen. Antona Denikina, a chwilowo pozbawiony opieki japońskiej Siemionow przeżywał duże trudności⁴⁵, rosyjski Daleki Wschód ogarniają niepokoje. Zupełnie dezorganizują one zaopatrzenie armii Kołczaka, przyczyniając się do niepowodzenia ofensywy. Po ciężkich walkach w połowie roku zaczyna się odwrót. W listopadzie Armia Czerwona zajmuje stolicę Kołczaka, Omsk. Dyktatura chyli się ku upadkowi. Wybuchają walki wewnętrzne. Dyktator zostaje rozstrzelany, a resztki jego armii pod dowództwem gen. Władimira Kappiela wycofują się na Zabajkale, gdzie częściowo łączą się z watahami Siemionowa, a częściowo idą w rozsypkę. W marcu 1920 r. Armia Czerwona wkracza do Irkucka, jednakże z uwagi na trudną sytuację ogólną — m.in. na froncie polsko-radzieckim⁴⁶ — przerywa

⁴² PR FRUS, 1918, *Russia*, vol. II, s. 159—161; Morley, *op. cit.*, s. 253—258.

⁴³ W literaturze polskiej najobszerniej na temat sytuacji wewnętrznej poprzedzającej przewrót zob. R. Wojna, *Z drugiego okresu wojny domowej w Rosji*, s. 64—70.

⁴⁴ Na których czele stał przez cały okres interwencji gen. William S. Graves (PR FRUS, LP, vol. II, s. 393—396). Jednakże ostatni oddział amerykański opuścił Władywostok dopiero 1 IV 1920 r. (AAN, MSZ, Raporty, Referat informacyjny z 1 V 1920 r., k. 18).

⁴⁵ PR FRUS, 1919, *Russia*, Publication 987, Washington 1937, s. 240—241, 272. Siemionow usiłuje pozyskać poparcie rozsiianych po Syberii Ukraińców, podejmując szereg kroków w tym kierunku (AAN, Poselstwo RP Tokio, t. 1, k. 19—20).

⁴⁶ 5 marca rozpoczęła się ofensywa polska, padł Mozyrz, Kalinkowicze i Rochaczów.

natarcie. Ważnym czynnikiem, który spowodował zatrzymanie ofensywy, była też obawa przed wejściem w kontakt bojowy z oddziałami japońskimi i w konsekwencji — wojną z Japonią⁴⁷.

Wytwarza się wyjątkowo niejasna, nawet jak na region daleko-wschodni, sytuacja. Działa mnóstwo band i regularnych oddziałów (białogwardyjskich, japońskich, czechosłowackich, polskich, partyzanckich internacjonalistycznych, sporadycznie — chińskich), różnorakie ośrodki władzy (trzy najważniejsze: władzywostocki, błagowieszczeński i wierchnieudinski). Chaosem tym nie jest zainteresowana Rosja Radziecka, obawiająca się ponownego pojawienia się na Syberii silnego centrum kontrrewolucyjnego, ani rady syberyjskie, których wojska sporadycznie wystąpiły nawet przeciw miejskim komendom japońskim⁴⁸. Poważne dylematy przeżywa dowództwo japońskie: Siemionow jest powszechnie znieawidzony, ludność miejscowa, niezależnie od przekonań politycznych, czeka na bolszewików jak „na zbawienie”, „oswobodzicieli kraju spod cudzoziemskiego jarzma”⁴⁹. Takich nastrojów lekceważyć dłużej niepodobna; ponowny wzrost oddziałów interwencyjnych niewiele tu pomaga⁵⁰. Narasta konflikt Japończyków z resztkami Korpusu Czechosłowackiego, stanowiącymi nadal jeszcze liczącą się siłę⁵¹. Tokio nie ma innego wyjścia, jak tylko dążyć do pacyfikacji sytuacji w formie gwarantującej Japonii dostęp do bogactw naturalnych Syberii oraz ciągłość wszystkich dotychczasowych więzów ekonomicznych. Wynikająca z różnych przesłanek zbieżność interesów umożliwiła kompromis radziecko-japoński. Znalazł on wyraz w postaci postulatu utworzenia quasi-państwowego organizmu buforowego.

Już w pierwszych dniach po przewrocie październikowym w Rosji Japończycy wystąpili z ideą utworzenia na rosyjskim Dalekim Wschodzie państwa buforowego, z jednej strony oddzielającego ich od wpływu

⁴⁷ AAN, MSZ, Raporty, Referat informacyjny z 1 V 1920, k. 18. Japoński korpus ekspedycyjny na terytorium Syberii Wschodniej liczył wówczas trzy dywizje i szereg oddziałów samodzielnych, rozlokowane następująco: 5 Dywizja — Czyta i okolice; 14 Dywizja — sztab w Chabarowsku, wojsko wzdłuż linii Chabarowsk — Nikolsk Ussuryjski, 3 kompanie w Błagowieszczeńsku; 13 Dywizja — Władzywostok, pogranicze Mandżurii i Korei oraz wspólna z 14 Dywizją ochrona linii ussuryjskiej.

⁴⁸ Szczegółowo o walkach japońsko-rosyjskich we Władzywostoku, Aleksandrowsku (Sachalin), Nikolsku Ussuryjskim i Chabarowsku zob. AAN, MSZ, Raporty jw., k. 20—21.

⁴⁹ Tamże, k. 16—17. O wrogim stosunku ludności do Siemionowa, o przychylnym do bolszewików mówią też i inne raporty dotyczące Syberii.

⁵⁰ PR FRUS, 1919, *Russia*, s. 470, 474—476, 479.

⁵¹ Dowódca wojsk czechosłowackich gen. Jan Syrovy, który zastąpił gen. Rudolfa Gajdę, w okresie rozruchów antyjapońskich we Władzywostoku wystąpił po stronie Rosjan. Od tej pory konflikt Korpusu z Japończykami stale narastał (AAN, MSZ, Raporty jw., k. 21). Ostatni oddział Korpusu odpłynął do Triestu 4 IX 1920 r. (tamże, Referat informacyjny z 15 XII 1920 r., k. 162).

rewolucji, z drugiej — zapewniającego ciągłość ich interesów gospodarczych na kontynencie i Sachalinie Północnym (Karafuto)⁵². W początkach marca 1920 r. półoficjalnie wrócono do tej koncepcji. Prasa japońska komentując sytuację na Syberii stwierdzała, iż wycofanie z niej wojsk japońskich byłoby możliwe pod warunkiem zaprowadzenia tam sprawnej administracji miejscowej, gwarantującej opanowanie nastrojów rewolucyjnych i zabezpieczenie interesów mieszkających tam obywateli japońskich. Podobne sugestie rozchodziły się też poprzez prywatne kontakty dyplomatów japońskich na Dalekim Wschodzie⁵³. Wpływowy dziennik „Osaka Mainiti” pisał wprost: „jednym z podstawowych warunków zawarcia pokoju jest stworzenie państwa buforowego na Dalekim Wschodzie”⁵⁴. Rząd japoński wysunął zarazem, również nieoficjalnym trybem, szereg warunków, od których spełnienia uzależnił wycofanie wojsk. W kwestiach zasadniczych przedstawiały się one następująco: potwierdzone zostaną wszystkie dotychczasowe zobowiązania Rosji względem Japonii, przede wszystkim wypływające z traktatu portsmoutskiego (5 IX 1905); zrekompensowane zostaną obywatelom japońskim straty poniesione w trakcie działań zbrojnych oraz zagwarantowane wszystkie prawa na równi z obywatelami rosyjskimi, w tym swoboda handlu i działalności gospodarczej; zostaną zniszczone we Władywostoku i Kraju Przymorskim wszelkie umocnienia obronne od strony morza⁵⁵.

Oferta utworzenia buforu wzbudziła ogromne kontrowersje w łonie RKP(b), szczególnie wśród aktywu partyjnego Dalekiego Wschodu⁵⁶. Niemniej w wyjątkowo trudnej sytuacji, w ogniu walk z Polską, Petlurą, Denikinem i Wranglem, zapadła decyzja o przystąpieniu do jego tworzenia. Lenin przeforsował ją z następującą motywacją: „Państwo buforowe jest po to, by wygrać na czasie, a później pokonać Japończyków”⁵⁷. Rozpoczęto kroki przygotowawcze. 24 II 1920 r. radio radzieckie przekazało notę ludowego komisarza spraw zagranicznych ZSRR Georgija Czičerina do rządu japońskiego, zawierającą propozycję „rozpoczęcia rozmów pokojowych w celu zagwarantowania obu narodom pokojowego współzycia, dobrosąsiedzkich stosunków wzajemnych i zabezpieczenia wspólnych interesów”⁵⁸. Pod koniec lutego dowództwo japońskich wojsk

⁵² Gałkowicz, *op. cit.*, s. 17.

⁵³ AAN, NSZ, Raporty, Referat informacyjny z 1 V 1920 r., k. 19; PR FRUS, 1918, *Russia*, vol. I, s. 355—356 (ambasador Stanów Zjednoczonych w Tokio Roland S. Morris do sekretarza stanu Lansinga z 22 I 1918).

⁵⁴ Według: „Wiernik Narodnogo Komissariata Inostrannyh Dieł”, nr 6/7, 25 VIII 1920, s. 110.

⁵⁵ Tamże, s. 111.

⁵⁶ Por.: W. I. Lenin, *Dziela*, t. 31, Warszawa 1955, s. 473—475; Łukawski, *op. cit.*, s. 321; *Bolszaja sowietskaja encyklopedija*, t. XII, s. 287.

⁵⁷ W. I. Lenin, *Dziela*, t. 42, Warszawa 1970, s. 202.

⁵⁸ DWP SSSR, t. II, Moskwa 1958, s. 389.

interwencyjnych wydało rozkaz, by komendanci poszczególnych oddziałów działających na Zabajkalu zawierali porozumienia o zawieszeniu broni z dowódcami lokalnych oddziałów partyzanckich. Podstawą tych porozumień miało być m.in. rozbrojenie oddziałów białogwardyjskich i stopniowe wycofywanie komendantur japońskich⁵⁹. Dla Siemionowa było to równoznaczne z wyrokiem⁶⁰.

2 III 1920 r. wojska Irkuckiego Centrum Politycznego wyparły Kozaków Zabajkalskich Siemionowa z Wierchnieudinska i przywróciły tam władzę ziemstw mającą oparcie w sojuszu eserowców i mieńszewików, a praktycznie całkowicie uzależnioną od dowództwa Sztabu Operacyjnego 5 armii RKKK⁶¹. 6 kwietnia w Wierchnieudinsku otwarto Zjazd Pracujących Przybajkala, który proklamował utworzenie Republiki Dalekiego Wschodu (dalej: RDW) oraz wybrał Rząd Tymczasowy (z premierem Borysem Szumackim), wkrótce potem uznany przez RFSRR⁶². Sposób powołania RDW i wybrania rządu spotkał się ze sprzeciwem eserowców i mieńszewików, którzy odmówili w nim udziału. Nie został sprecyzowany zasięg terytorialny Republiki ani nie określono podstawowych atrybutów jej państwowości. Chodziło przede wszystkim o dokonanie faktu — stworzenie postulowanego przez Japonię buforu.

Rząd Tymczasowy z miejsca rozpoczął ofensywę dyplomatyczną, starając się w pierwszej kolejności o ustanowienie kontaktów z Pekinem. W depezy do rządu pekińskiego, przedstawiając status Republiki, pisano: „po wycofaniu wojsk japońskich i pobiciu Siemionowa nowy rząd będzie państwem buforowym, chętnie widzianym przez Japończyków i Rządy Sowietów”⁶³. 24 kwietnia do Wierchnieudinska przybyła delegacja Chin, składająca się z oficerów sztabu gen. Czang Tso-lina (wielkórządcy Mandzurii), wysokich urzędników MSZ i kupców. Nawiązano kontakty gospodarcze i handlowe; Chińczycy potwierdzili prawo

⁵⁹ *Mieżdunarodnyje otnoszenija na Dalniem Wostokie*, kn. II: 1917—1945 gg., Moskwa 1973, s. 30.

⁶⁰ Relacja K. Rosen-Zawadzkiego; AAN, Raporty jw., k. 18.

⁶¹ Kawakami, *op. cit.*, s. 235; L. M. Papin, *Krach kołczakowszczyzny i obrazowanie Dalniewostocznoj riespubliki*, Moskwa 1957, s. 134.

⁶² 14 V 1920 r. W tym czasie trwają jeszcze prowadzone w miejscowości Gongota (100 km na pld. zach. od Czyty) rozmowy pomiędzy przedstawicielami RDW a delegacją sztabu japońskich sił interwencyjnych na temat przyjęcia przez Japonię do wiadomości faktu powstania Republiki. Dopiero 5 lipca zawarte zostaje porozumienie o utworzeniu państwa buforowego, które „nie będzie budowało swego systemu społecznego na zasadach komunizmu” i w którego sprawy nie będą się mieszać żadne siły zbrojne innych państw → A. S. Stiepanow, *Leninskaja wniesznaja politika na Dalniem Wostokie w 1920—1922 gody*, „Istorija SSSR”, 1979, nr 5, s. 5.

⁶³ AAN, MSZ, Raporty, Referat informacyjny z 1 VIII 1920, k. 51.

rządu rosyjskiego do Kolei Wschodniochińskiej, komunikując, że jej okupacja trwać będzie do momentu, aż Rząd Tymczasowy dostatecznie się umocni⁶⁴.

Decyzja o utworzeniu RDW, deklarującej się jako państwo demokratyczne, wywołała szok wśród wielu komunistów Zabajkala. Partyzanci, walczący w niesłychanie trudnych warunkach o utrzymanie więzi tych ziem z Rosją Radziecką, nie przyjmowali jej do wiadomości⁶⁵. W tym stanie rzeczy Biuro Dalekowschodnie RKP(b) (Dalbiuro) decyduje się stopniowo wycofać z nie pisanej umowy z Japończykami i podejmuje akcję tzw. sowietyzacji kraju⁶⁶. Jej sens staje się z miejsca zrozumiały dla Japończyków. „Sowietyzacja” staje w jaskrawej sprzeczności z wypracowaną w Tokio koncepcją buforu — quasi-państwa, reprezentującego mozaikę działających na Zabajkalu ugrupowań politycznych, ujętych w ramy demokracji burżuazyjnej. RDW jako przedłużenie Rady Komisarzy Ludowych RFSRR jest dla Japończyków nie do przyjęcia. Zapada decyzja wznowienia działań zbrojnych⁶⁷. Przebywająca w Wierchnieudinsku nieoficjalna delegacja japońska przerywa rozmowy⁶⁸.

Japończycy uderzają na garnizony partyzanckie, kolejno opanowują Władywostok, Chabarowsk, Spassk, Imań, Nikołajewsk nad Amurem, Nikolsk Ussuryjski, Nowo-Kijewsk i inne kluczowe punkty; po krótkich walkach zajmują cały Sachalin Płn. Ofensywa rozwija się też w kierunku mandżurskim, dochodząc wzdłuż Kolei Wschodniochińskiej do Charbina. Raz jeszcze daje o sobie znać specyficzna sytuacja Syberii — walki toczą się głównie wzdłuż linii kolejowych: kto panuje nad koleją, ten panuje nad krajem⁶⁹. Walki trwają do 29 IV 1920 r., kiedy to partyzanci przyjmują ultimatum Masatake Nakajimy i wycofują się całko-

⁶⁴ Tamże. Mając nadzieję, podobnie jak Japończycy, że RDW będzie się rozwijać w kierunku burżuazyjnym, chińskie kręgi gospodarcze i prasa domagały się możliwie najszybszego uregulowania z nią stosunków, dopuszczenia do objęcia jej terytorium siecią banków chińskich, podpisania specjalnego porozumienia o taryfach przewozowych itp. Wkrótce na tym tle doszło do poważnych nieporozumień — por.: M. I. Swietaczew, E. M. Szczagin, *Uczastije Kitaja w imperialistycznej interwencji na Sowietskim Dalnim Wostokie (1918—1922 gg.)*, „Istorija SSSR”, 1978, nr 6, s. 37—38. Zob. też dane statystyczne o handlu Chiny—RDW: „Ekonomiczeskaja żyżń Dalniego Wostoka”, 1922, nr 5/7, s. 186.

⁶⁵ Relacja K. Rosen-Zawadzkiego; Ł u k a w s k i, *op. cit.*, s. 321.

⁶⁶ AAN, MSZ, Raporty, Referat informacyjny z 1 VIII 1920, k. 50; Ł u k a w s k i, *op. cit.*, s. 321.

⁶⁷ „Według informacji otrzymanej przez naszego pełnomocnika wojskowego w Waszyngtonie otrzymał dowódca wojsk japońskich rozkaz rozpoczęcia ofensywy przeciw bolszewikom” (AAN, Raporty jw., k. 52).

⁶⁸ Tamże.

⁶⁹ AAN, Ambasada RP Moskwa, t. 1, k. 3, 8—9 (Raport Poselstwa RP w Tokio „Polityka kolejowa poszczególnych mocarstw na Dalekim Wschodzie”); Relacja K. Rosen-Zawadzkiego.

wicie z Kraju Przymorskiego, tworząc 30-wiorstową (ca 32 km) strefę neutralną.

Ta demonstracja siły musiała zrobić wrażenie. Władze centralne w Moskwie zdały sobie sprawę, że utrzymanie buforu o charakterze narzuconym w kwietniu przez Zjazd wierchnieudinski jest niemożliwe. Nasilają się też trudności w kierowaniu Rządem Tymczasowym RDW. Grupa działaczy z ministrem spraw zagranicznych Aleksandrem Krasnoszczokowem zaczyna realizować kurs stopniowego uniezależniania się od Dalbiura; druga, mająca znaczne poparcie w terenie, opowiada się przeciw fikcji państwa buforowego, za wojną rewolucyjną z imperializmem japońskim ⁷⁰.

W maju i czerwcu trwają nieoficjalne rozmowy pomiędzy Rządem Tymczasowym RDW a sztabem japońskich wojsk interwencyjnych, a w czerwcu także bezpośrednio, japońsko-radzieckie, prowadzone przez przedstawicieli radzieckiej misji dyplomatycznej w Irkucku ⁷¹. Przedmiotem ich jest przede wszystkim problem wytyczenia strefy neutralnej, oddzielającej RDW od przeznaczonych pod dalszą okupację terytoriów Syberii Wschodniej (Kraj Przymorski, Kraj Amurski), a także strona techniczna i daty opuszczenia określonych rejonów. W trakcie tych rokowań Japończycy uznają władze RDW za „niedostatecznie autorytatywne”, powołane niezgodnie ze wstępnie zakładaną zasadą reprezentacji demokratycznej. Kryzys pogłębia się, czego skutkiem jest rozszerzenie okupacji oraz polityka faworyzowania nie-Rosjan, np. Polaków ⁷².

Przeciąganie przez stronę radziecką realizacji zobowiązania „demokratycznej reprezentacji” i rozmów prawdopodobnie wiązało się z generalną oceną sytuacji międzynarodowej, przekonaniem, iż ewoluuje ona w kierunku rozszerzania się procesu rewolucyjnego. Lada chwila spodziewano się wybuchu rewolucji w Chinach ⁷³. Uznano, iż przedłużanie się interwencji, związanych z nią kosztów społecznych i gospodarczych prowadzi do narastania sytuacji rewolucyjnej na wyspach japońskich ⁷⁴. Wspomnieć też należy, że w pierwszych dniach czerwca przerwany został przez I Armię Konną Siemiona Budionnego front polsko-radziecki i rozpoczęła się kontrofensywa Armii Czerwonej na Ukrainie. O tym, jak

⁷⁰ *Bolszaja sowietskaja encykłopedija*, t. XII, s. 287; H. K. Norton, *The Far Eastern Republik of Siberia*, London (1923 ?), s. 220 i n. Kategorycznie przeciw włączeniu Irkucka do RDW wystąpiła miejska organizacja bolszewików, co zmusiło Dalbiuro do korektury zachodniej granicy Republiki (Łukawski, *op. cit.*, s. 321).

⁷¹ Założonej w marcu 1920 r., „Wiestnik Narodnogo Komissariata Inostrannyh Dieł”, nr 4/5, 20 VI 1920, s. 17.

⁷² Por. AAN, Kolonia Polska w Mandżurii, t. 6, k. 656.

⁷³ Por.: „Wiestnik NKID”, nr 6/7, s. 40 (stwierdzenie J. Jansona, wiceministra spraw zagranicznych RDW).

⁷⁴ Referat G. W. Cziczerina na posiedzeniu WCIK 17 VI 1920 r., „Wiestnik NKID”, nr 4/5, 20 VI 1920, s. 10.

wielką odegrała ona rolę dla stosunków dalekowschodnich, świadczy chociażby fragment z instrukcji rządu japońskiego dla dowództwa wojsk interwencyjnych: „Ogólna sytuacja w Europie, zwycięstwa armii radzieckiej na froncie polskim zmuszają nas do pełnej rezygnacji z naszych projektów politycznych na Syberii”⁷⁵. Jest bardzo prawdopodobne, że właśnie wówczas ostatecznie zaniechano myśli o aneksji niektórych terytoriów rosyjskiego Dalekiego Wschodu, choć nie ma na to dowodów wprost⁷⁶.

Były to determinanty zewnętrzne, natomiast na teoretycznym terytorium RDW (Zabajkale, Kraj Przymorski, Kraj Amurski, Kamczatka, Sachalin Płn., strefa Kolei Wschodniochińskiej) sytuacja była bardzo trudna. Rejony opuszczane przez Japończyków z reguły opanowywali ściśle z nimi współpracujący Kozacy Siemionowa. Nie respektowali oni żadnych zawartych przez komendantury japońskie porozumień, nie uznawali kompetencji terenowej administracji rosyjskiej, ekwipowali się w sposób wyjątkowo bezwzględny⁷⁷. Takie postępowanie watah Siemionowa przyczyniło się do radykalizacji terenu i szerzenia nastrojów probolszewickich („przyjdą i wreszcie zrobią porządek”)⁷⁸.

Oddziały partyzanckie działające w terenie mimo swej dużej liczebności przedstawiały niewielką siłę i nie mogły stanowić trwałego oparcia dla władzy Rządu Tymczasowego: były źle uzbrojone, z reguły niedyscyplinowane, częstokroć zmuszane do zaopatrywania się siłą w żywność, nie miały większego wsparcia wśród osiadłej ludności⁷⁹.

Udzielając w początkach czerwca wywiadu dla korespondentów prasy japońskiej Lenin uskarżał się jeszcze na zajęte przez rząd japoński stanowisko w kwestii RDW, dając do zrozumienia, że to Tokio nie dotrzymało niepisanej umowy o stworzeniu buforu⁸⁰. Jednakże decyzje o zmianie taktyki rozgrywania tej sprawy już prawdopodobnie wówczas zapadły. KC partii postanowił przyjąć postulowaną przez Tokio koncepcję państwa burżuazyjno-demokratycznego, a przynajmniej zrealizować jej zewnętrzne atrybuty. W związku z tym postanowieniem 14 (15?) VII 1920 r. dochodzi do podpisania rozejmu między dowództwem japońskiej ekspedycji interwencyjnej a rządem wierchnieudinskim⁸¹. Równolegle

⁷⁵ *Japanese Intervention in the Russian Far East*, Washington 1922, s. 60.

⁷⁶ Por.: *Treat*, *op. cit.*, s. 237; *Kawakami*, *op. cit.*, s. 248.

⁷⁷ Relacja K. Rosen-Zawadzkiego. Bezwzględność dotyczyła także Polaków — por.: AAN, Kolonia Polska w Mandżurii, Sprawozdanie Mariana Żeleńskiego z działalności delegatury PKW na okręg czytański za czas od 15 do 28 II 1919 r., k. 656.

⁷⁸ AAN, MSZ, Raporty, Referat informacyjny z 1 V 1920, k. 16—17.

⁷⁹ Relacja K. Rosen-Zawadzkiego. Por. też zapis literacki w powieści Aleksandra Fadiejewa *Kłeska (passim)*.

⁸⁰ W. I. Lenin, *Dzieła*, t. 42, s. 141, 143.

⁸¹ DWP SSSR, t. II, s. 44—47.

podpisany został specjalny protokół, w którym obie strony stwierdziły, iż najlepszym sposobem ustanowienia pokoju na Dalekim Wschodzie jest „utworzenie buforowego państwa demokratycznego”, którego rząd winien zostać wyłoniony „na konferencji reprezentującej wszystkie terytoria kraju”⁸².

W związku z tym ustaleniem Krasnoszczokow zwraca się do Lenina z prośbą o sprecyzowanie form wprowadzenia go w życie. Ponieważ tekst odpowiedzi przewodniczącego Rady Komisarzy Ludowych RFSRR stanowi ważny element w rozpoznaniu stosunku KC RKP(b) do sprawy RDW, przytaczamy go w całości (każdy z punktów zawiera pytania Krasnoszczokowa i odpowiedzi Lenina): „1. Gdzie zwołać zjazd? Wszystko jedno; 2. Zasady wyborów (czy zezwalać na czteroprzymiotnikowe?) Zezwalać; 3. Podstawy konstytucji i polityki gospodarczej? Dopuszczalna jest demokracja z niewielkim uprzywilejowaniem komunistów; 4. Określenie oficjalnych stosunków wzajemnych między Rosją Radziecką a Republiką Dalekiego Wschodu? Przyjaźń; 5. Wobec tego, że niektóre terytoria nie podporządkowują się dyrektywom KC oraz że za kilka dni zwołana będzie wstępna konferencja, konieczne jest nowe, ściśle sformułowanie podstaw Republiki Dalekiego Wschodu i określenie uprawnień. Słuchać się KC, w przeciwnym razie przepędzimy”⁸³.

Nie udało się ustalić, czy kilka dni później rzeczywiście odbyła się wstępna konferencja. W każdym razie znów upływały tygodnie, a w sprawie wdrożenia protokołu i powołania „buforowego państwa demokratycznego” nic się nie działo. W tym stanie rzeczy Japończycy zwolnili ewakuację wojsk spoza pasa neutralnego tak znacznie, że ostatecznie ich oddziały opuściły Zabajkale dopiero w połowie października, nie odchodząc jednakże zbyt daleko i pozostając w gotowości bojowej⁸⁴.

Po krótkich walkach partyzanci wyparli skłócone i czasowo pozbawione dostaw japońskich oddziały Siemionowa⁸⁵. W nocy z 20 na 21 X 1920 r. zdobyta zostaje Czyta; resztki Kozaków Siemionowa uchodzą za Japończykami do Kraju Przymorskiego. 28 października zorganizowano w Czycie konferencję wszystkich rosyjskich ośrodków władzy, funkcjonujących na wschód od Bajkału (rządy wierchnieudinski, władzywostocki i błagowieszczeński) oraz działających tam partii politycznych.

⁸² W. I. Lenin, *Dziela*, t. 42, s. 483.

⁸³ Tamże, s. 151. Odpowiedź napisana nie wcześniej niż 17 VII 1920.

⁸⁴ Z rozporządzenia rządu japońskiego: „Operacje w rejonie Amurskim winny być zahamowane, ale wojska należy trzymać tam w pogotowiu” — *Japanese Intervention in the Russian Far East*, s. 60—61.

⁸⁵ AAN, MSZ, Raporty, Referat informacyjny z 1 VIII 1920, k. 57. Tamże interesująco na temat dylematu, przed którym stali Japończycy („nie pomagać Siemionowowi, to jego kres i bolszewizacja Syberii; pomagać temu znienawidzonemu człowiekowi, to narażać się na wojnę partyzancką i ewentualną konieczność opuszczenia całego okręgu” — k. 52).

Konferencja podejmuje decyzję o „stworzeniu na terytoriach od rzeki Selengi do Oceanu Spokojnego republiki demokratycznej”. Nie udaje się akcja przedstawicieli rządu władzywostockiego, by ich miasto zostało stolicą po raz drugi tworzonego buforu⁸⁶; staje się nią zgodnie z niejawną dyrektywą KC RKP(b) Czyta⁸⁷. Zjazd ogłasza pełną niezawisłość Republiki, zaznaczając jednakże, iż „w przyszłości połączyć się [ona — W. M.] może z Rosją Radziecką, o ile by Liga Narodów na to pozwoliła i konieczność tego wymagała”⁸⁸. Wybrane przez Zjazd siedmioosobowe prezydium z Krasnoszczokowem na czele („prawie wszyscy komuniści!”⁸⁹) zostaje zobowiązane do przygotowania wyborów do Zgromadzenia Ustawodawczego Republiki.

Nie jest jasne w świetle dostępnej dokumentacji stanowisko KC RKP(b). Z tekstu przesłanej do Wierchnieudinska 13 VIII 1920 r. dyspozycji domniemywać można, że zezwalając na „burżuazyjno-demokratyczny ustrój republiki” nie liczone się jednak ze zwołaniem parlamentu, znacznie trudniejszego przecież do kierowania niż rząd⁹⁰. Prawdopodobnie zgoda na parlament jako element „wystroju zewnętrznego” RDW miała miejsce później i połączona była z równoczesnym zastrzeżeniem, że rząd uzależniony będzie nie od niego, lecz od Dalbiura⁹¹. Wkrótce po zjeździe, uspokajając rozgoryczony aktyw bolszewicki Dalekiego Wschodu, KC zapewniał, że Dalbiuro w pełni będzie kontrolować Prezydium rządu, a także Zgromadzenie Ustawodawcze i Zgromadzenie Ludowe RDW⁹². Jak zapewnienie to realizowano w praktyce, trudno stwierdzić. W każdym razie przeprowadzone wiosną 1921 r. wybory do Zgromadzenia Ustawodawczego przyniosły przygniatający sukces bolszewikom, którzy — zablokowani z bezpartyjnymi chłopami — uzyskali 375 na 400 mandatów (pozostałe — eserowcy, mienszewicy i maksymaliści). Prace ustawodawcze trwały od 12 II do 26 IV 1921 r. Zgromadzenie przyjęło konstytucję i powołało rząd z Pietrem Nikiforowem jako premierem. Ministrem spraw zagranicznych został (początkowo) I. Jurin, pod którym to pseudonimem krył się Polak, Ignacy

⁸⁶ AAN, Raporty, Referat informacyjny z 15 XII 1920, k. 162.

⁸⁷ „Stolica Republiki Dalekiego Wschodu winna być w Czycie jako punkcie bardziej oddalonym od bezpośredniego wpływu Japonii i innych interwentów” (*Bolszaja sowietskaja encyklopedija*, t. XII, s. 287).

⁸⁸ AAN, Raporty jw., k. 166.

⁸⁹ Tamże.

⁹⁰ „Burżuazyjno-demokratyczny charakter buforu jest czysto formalny. Wprowadzenia ustroju parlamentarnego nie można dopuścić” — *Bolszaja sowietskaja encyklopedija*, t. XII, s. 287.

⁹¹ inny fragment tejże dyrektywy: „Komitet Centralny RKP(b) kieruje polityką Republiki Dalekiego Wschodu poprzez wyznaczone w centrum Dalbiuro, bezpośrednio podporządkowane KC RKP(b)” (tamże).

⁹² Stiepanow, *op. cit.*, s. 4—5.

Dziewałtowski-Gintowt⁹³. Luźne dotąd oddziały partyzanckie przekształcono w Armię Ludową, na której czele stanął Wasilij Blücher⁹⁴. Prawdopodobnie wraz z jego przybyciem na Daleki Wschód znalazły się tam również regularne oddziały RKKK⁹⁵, co wiązać można z podpisaniem polsko-radzieckich preliminarzów pokojowych (12 X 1920) i generalną pacyfikacją sytuacji na granicach zachodnich.

Zawiodły rachuby japońskie na to, że Republika Dalekiego Wschodu w nowym burżuazyjno-demokratycznym kształcie będzie powolnym narzędziem w rękach Tokio. Sytuacja stała się niepokojąca dla japońskiego lobby finansowo-przemysłowego. Znaczne zyski, które wpłynęły z zamówień wojennych dla japońskiego przemysłu stoczniowego, budowy maszyn, elektrotechnicznego i chemicznego, spowodowały wzrost rezerw złota do zawrotnej wówczas sumy 2 mld jenów⁹⁶. „Japonia ... potrzebuje terytorium na eksport towarów wyrabianych przez znaczny przemysł ... sama przeludniona, szuka odpowiedniego miejsca dla swej ekspansji”⁹⁷. Kapitał japoński dusi się, musi zdobyć trwałe, perspektywiczne rynki inwestycyjne. Taką szansę dają Chiny i rosyjski Daleki Wschód. RDW, nawet po zmodyfikowaniu, nadal zdaniem Tokio nie zapewnia w tym względzie dostatecznych gwarancji; ewidentny jest jej przejściowy charakter⁹⁸. Należy grać na zmianę sytuacji, aczkolwiek ostrożnie, by nie sprowokować wkroczenia dyplomatycznego Stanów Zjednoczonych, największego konkurenta dla kapitału japońskiego.

W marcu 1921 r. dochodzi do tajnego spotkania przedstawicieli wojsk japońskich z atamanem Siemionowem i wielkorządcą Mandżurii gen. Czang Tso-linem, nominalnie podległym wrogiemu Japonii Pekinowi, ale prowadzącym niezależną politykę⁹⁹. Japończycy kolejny raz zobowiązują się wyekwipować Siemionowa, który ma podjąć nową próbę ofensywy¹⁰⁰. W maju „biali” podnoszą rewoltę. 20 maja z Urgi, na czele

⁹³ Łukawski, *op. cit.*, s. 322. W dokumentacji amerykańskiej — Ignatius Yourin (np.: PR FRUS, 1921, vol. II, s. 713).

⁹⁴ *Sowietskaja wojennaja encylopedija*, t. I, Moskwa 1976 s. 505—506. Łączył on tę funkcję z urzędem ministra spraw wojskowych (tamże).

⁹⁵ Por.: Gałkiewicz, *op. cit.*, s. 17.

⁹⁶ *Historia nowożytna krajów Azji i Afryki*, tłum. z ros., Warszawa 1980, s. 418; Kawakami, *op. cit.*, s. 229—232.

⁹⁷ AAN, MSZ, Raporty, Referat informacyjny z 1 VIII 1920, k. 58.

⁹⁸ Treat, *op. cit.*, s. 254—255; Stiepanow, *op. cit.*, s. 6—7. „Cała polityka Japonii sprowadzała się do tego, by nadużyć naszej państwowej niezawisłości, naszego oderwania od Rosji Radzieckiej i uzyskać u nas pełną swobodę dla swego kapitału, wymusić takie warunki, przy których mogłaby dokonać się japońska kolonizacja naszego kraju” (*Sprawozdanie Zgromadzenia Ludowego RDW drugiej kadencji*, Czyta 1923, s. 27).

⁹⁹ Gałkiewicz, *op. cit.*, s. 17; L. Bazyłow, *Historia Mongolii*, Wrocław 1981, s. 283.

¹⁰⁰ Treat, *op. cit.*, s. 237; Gałkiewicz, *op. cit.*, s. 17.

prawie wszystkich swoich oddziałów, zreorganizowanych jako Azjatycka Dywizja Konna, wyrusza w kierunku północnym baron Roman Ungern von Sternberg, kierując się na Wierchnieudinsk¹⁰¹. Jego manifest o walce z władzą radziecką i RDW szeroko jest kolportowany na Zabajkalu. 26 maja we Władywostoku i innych miastach Kraju Przymorskiego dochodzi do przewrotu, kierowanego przez braci Mierkułowów. Powstaje rząd, któremu formalnie poddaje się Siemionow. 8 lipca dowództwo japońskie podpisuje z premierem Spiridonem Mierkułowem tajny plan ogólnego natarcia na RDW¹⁰². Sprawy posuwają się w takim tempie, że wywołują silne zaniepokojenie w Waszyngtonie, bacznie obserwującym przez sieć dyplomatów i agentów sytuację na Syberii¹⁰³. Jawne kontynuowanie tej linii politycznej staje się dla Tokio niewygodne, a nawet niebezpieczne¹⁰⁴. Okazuje się zarazem, iż rewolta „białych” nie ma zupełnie poparcia w terenie, co stało się dla Tokio sygnałem do wycofania jej poparcia¹⁰⁵.

Sprawą dla Tokio podstawową staje się pacyfikacja sytuacji, zapobieżenie umiędzynarodowieniu się konfliktu. Niebezpieczeństwo takiej ingerencji groziło przede wszystkim ze strony Stanów Zjednoczonych, które tak niechętnie zgodziły się na interwencję Japonii, a teraz, po ustanowieniu RDW, nasiliły akcję dyplomatyczną na rzecz jej definitywnego zakończenia. Waszyngton działał tu w dwojaki sposób: poprzez otwarte protesty do władz japońskich przeciw próbom anektowania jakichkolwiek terytoriów, a także poprzez demonstracyjne podkreślanie swego zbliżenia do RDW i deklaracje udzielenia jej „wszelkiej pomocy”¹⁰⁶. Z szeregu przejawów realizacji tej polityki zwróćmy uwagę na kilka następujących. 31 I 1921 r. Waszyngton zwraca się do Tokio z notą, wskazującą, że „dalsza okupacja tylko nasili chaos w Kraju Przymorskim i na Sachalinie”¹⁰⁷. 9 lutego konsul we Władywostoku John K. Caldwell publikuje deklarację, mówiącą m.in., że dla zachowania szansy pokoju na Dalekim Wschodzie niezbędne jest, „by całość terytorialna

¹⁰¹ Bazyłow, *op. cit.*, s. 291. Na granicy Mongolii i RDW, pod Kiachtą wojska Ungerna i współdziałających z nim „białych” (Kazancew, Kajgorodow, Kazagrandi, Riezuchin, Bakicz i in.) zostają rozbite (tamże).

¹⁰² Gałkiewicz, *op. cit.*, s. 18 (informacja nie zweryfikowana).

¹⁰³ PR FRUS z lat 1918—1922, *passim*; *Treat*, *op. cit.*, s. 251—257.

¹⁰⁴ Z analizy napływających raportów dyplomatycznych rząd japoński odniósł w tymże czasie wrażenie, że Waszyngton szykuje się do wypowiedzenia Japonii wojny na Dalekim Wschodzie — *Japanese Intervention in the Russian Far East*, s. 60. Zob. też *Mieżdunarodnyje otnoszenija na Dalniem Wostokie*, t. II, s. 32

¹⁰⁵ AAN, MSZ, Raporty, Referat informacyjny z 1 VIII 1920, k. 57.

¹⁰⁶ PR FRUS. 1921 (*In Two Volumes*), vol. II, Publication 894, Washington 1936, s. 732—747 (tam o próbach RDW ustanowienia stosunków dyplomatycznych).

¹⁰⁷ Gałkiewicz, *op. cit.*, s. 17.

Rosji nie została naruszona”¹⁰⁸. Japonia nie została w tym dokumencie wymieniona wprost, niemniej jego wymowa była jednoznaczna. Nikła skuteczność tych działań pociąga kolejne, znacznie ostrzejsze. 31 maja Departament Stanu wystosował do MSZ Japonii notę, w której kategorycznie oświadczył, iż rząd Stanów Zjednoczonych nie uznaje żadnych zobowiązań i porozumień „wynikających z japońskiej okupacji Syberii”¹⁰⁹. Zaostrza się japońsko-amerykańska rywalizacja o koncesje, przemysłnie podsycana przez władze radzieckie¹¹⁰.

W początkach lipca 1921 r. do RDW przybywa misja amerykańska pod przewodnictwem attaché Ambasady USA w Tokio, Ebbota. Misja przeprowadza rundę rozmów z przywódcami RDW, a jeden z jej członków, Charles H. Smith (członek Międzypartyjnego Komitetu Kolei), pozostaje w Czycie w charakterze nieoficjalnego przedstawiciela dyplomatycznego¹¹¹. W jakim stopniu Stany Zjednoczone postawiły na umocnienie stosunków de facto z RDW, a pośrednio — RFSRR, a w jakim był to manewr taktyczny, osłabiający pozycję Japonii przed konferencją waszyngtońską, trudno stwierdzić¹¹². Pozostaje jednakże faktem, że w skomplikowanej sytuacji na Dalekim Wschodzie Japonia, nie będąc w stanie bardziej angażować się militarnie, zmuszona została albo do rezygnacji ze swych planów wobec regionu dalekowschodniego, albo do weryfikacji dotychczasowej polityki, polegającej na skłócaniu i osłabianiu wszystkich działających tu ośrodków władzy i krzyżujących się wpływów. Katalizatorem w podjęciu decyzji stało się otrzymanie 11 VIII 1921 r. oficjalnego zaproszenia na konferencję waszyngtońską. Co do charakteru jej obrad nie mogło być w Tokio niejasności, prasa amerykańska bowiem pełna była materiałów na ten temat, mówiących nie

¹⁰⁸ G. Szyrman, *Oczerki po istorii wniesznich snoszenij stran Dalniego Wostoka*, Moskwa 1922, s. 186; Ju. Osnos, *Tri mieżdunarodnyje konfierencyi Dalnie-wostocznoj riespubliki*, „Istorič-Marksist”, kn. 4(74), Moskwa 1939, s. 57.

¹⁰⁹ PR FRUS. 1921, vol. II, s. 702—705; Treat, *op. cit.*, s. 237. Dwie kolejne odpowiedzi rządu japońskiego na tę notę zob.: PR FRUS, jw., s. 707—710, 714—715. W nieoficjalnych kontaktach pomiędzy Jurinem a chargé d'affaires ambasady Stanów Zjednoczonych w Tokio Bellem podejmowane są próby uzgadniania wspólnej taktyki wobec Japonii (tamże, s. 713).

¹¹⁰ W. I. Lenin, *Dziela*, t. 31, s. 3—4, 453, 473—475 (gł. rokowania z prezydentem National City Bank Frankiem A. Vanderlipem); t. 42, s. 188, 202, 493. Zob. też A. Skrzypek, *Polityka ZSRR na Dalekim Wschodzie w latach 1919—1941*, „Studia z dziejów ZSRR i Europy Środkowej”, t. XIV, s. 90—91.

¹¹¹ „New York Times”, 1 I 1922, [za:] Osnos, *op. cit.*, s. 58.

¹¹² Por. interesujący wyciąg artykułów z prasy japońskiej na ten temat, jak też w ogóle stosunków japońsko-amerykańskich w okresie poprzedzającym konferencję waszyngtońską: *What Japan Thinks*, ed. by K. Kawakami, New York 1921, s. 225—237 („Osaka Asahi”, „Tokyo Yorodru”, „Tokyo Chugai Shogyo”, „Tokyo Nichi-nichi”, „Tokyo Asahi”, „Tokyo Hochi”, „Tokyo Yomiuri”). Zob. też M. Matsuzita, *Japan in the League of Nations*, Columbia University Press, New York — London 1929, s. 89—93.

tylko o traktatowym zagwarantowaniu przewagi amerykańskiej floty wojennej, ale też o konieczności wycofania się Japonii z terytoriów rosyjskiego Dalekiego Wschodu i polityki izolowania Chin¹¹³. Początkowe poparcie Wielkiej Brytanii dla japońskiej interwencji na Zabajkalu już praktycznie wygasło i spośród 14 zaproszonych do Waszyngtonu państw mogło Tokio liczyć jedynie na Francję. Groziła więc prawie pełna izolacja, a zaproszenia odrzucić nie było można¹¹⁴.

Zdjęcie z porządku konferencji waszyngtońskiej spraw chińskich było nie do przeprowadzenia, natomiast MSZ japońskie spostrzegło szansę uniknięcia dyskusji nad tzw. kwestią syberyjską. Szansę tę upatrywano w zwołaniu bilateralnej konferencji Japonia—RDW, której dojsście do skutku mogło stanowić poważny argument dla zdjęcia kwestii syberyjskiej z porządku obrad, a co najmniej dyskusję nad nią znacznie ograniczyć. Przy jawnie taktycznym charakterze tej koncepcji można było liczyć na przyjęcie jej przez RDW, oznaczała bowiem zwołanie konferencji oficjalnej, a więc stawiała Czytę w pozycji uznania *de facto*.

Powyższa decyzja podjęta została nagle i wdrożona w sposób zgola humorystyczny (o ile wierzyć opisowi opublikowanemu w Stanach Zjednoczonych). Ponoć japoński konsul w Pekinie Kenkichi Joszizawa zjawił się w środku nocy u przedstawiciela RDW i zerwanemu nagle z pościeli zaproponował natychmiastowe przedyskutowanie kwestii organizacyjnych konferencji dwustronnej na temat zasad ewakuacji wojsk japońskich z terytorium RDW oraz całokształtu stosunków wzajemnych¹¹⁵. Pisząc o tej nagłej inicjatywie historyk japoński Jamato Ichiaci omawia ją w kontekście kilkakrotnych nieudanych sondaży ambasadora Japonii w Waszyngtonie barona Kijuro Szidehary co do możliwości zdjęcia sprawy chińskiej i syberyjskiej z proponowanego porządku dnia konferencji waszyngtońskiej, choć nie stawia iunctim pomiędzy obu sprawami¹¹⁶. W historiografii podzielone są opinie na temat rzeczywistych motywów inicjatywy japońskiej. Historiografia japońska — np. Kamimura Siniti — a także najnowsza historiografia radziecka pisze o niej jako o rzeczywistej próbie Tokio dojscia do porozumienia z Czytą i stawienia się w listopadzie w Waszyngtonie z gotowym układem dwustronnym; w szerszym planie — zablokowanie wpływów Stanów Zjednoczonych w RDW¹¹⁷. Wcześniejsza historiografia radziecka, a także amerykańska, zwraca uwagę przede wszystkim na taktyczny cel tej inicjatywy: wywołania rozmów pozornych, które by świadczyły, że kwestia

¹¹³ Kawakami, *op. cit.*, s. 224—226; *Międzynarodnyje odnoszenija na Dalniem Wostokie*, s. 39—41.

¹¹⁴ Por.: Matsuszita, *op. cit.*, s. 79, 89—93; L. Pastusiak, *Pół wieku dyplomacji amerykańskiej 1898—1945*, Warszawa 1974, s. 150—151.

¹¹⁵ P. Weale, *An Undiscreet Chronicle from the Pacific*, b. m. 1922, s. 207.

¹¹⁶ J. Ichiaci, *The Washington Conference and After*, Stanford 1928, s. 16.

¹¹⁷ Stiepanow, *op. cit.*, s. 9 (tam dalsza literatura).

syberyjska zostanie pokojowo rozwiązana przez obie najbardziej nią zainteresowane strony¹¹⁸. Podkreśla się też jeszcze jeden aspekt: wysondowanie przy stole konferencyjnym, jakie pozycje uda się utrzymać na Dalekim Wschodzie, przy założeniu, iż — z uwagi na niezmienną presję Stanów Zjednoczonych — ewakuacja wojsk interwencyjnych jest nieuchronna¹¹⁹.

Czyta przyjęła propozycję konferencji. Mimo początkowych wahań zgodzono się na odległy port Dairen¹²⁰ jako miejsce obrad. Ich treść postanowiono traktować jako tajną. Korespondencję przygotowawczą w sprawach techniczno-organizacyjnych prowadzono na stosunkowo wysokim szczeblu ministrów spraw zagranicznych, pomiędzy Kōsai Uchida a Jurinem¹²¹. Rozmowy rozpoczęły się 26 VIII 1921 r. Na czele delegacji RDW stali nowy premier RDW Fiedor N. Pietrow i doradca ministra spraw zagranicznych Innokientij Kożewnikow; delegacji japońskiej formalnie przewodniczył były konsul generalny we Władywostoku Hajime Matsuszima, a praktycznie kierował nią naczelnik sztabu generalnego armii interwencyjnej gen. Takajanagi¹²².

Nie udało się rozpocząć konferencji tak, jak to zaproponował Pietrow, a mianowicie od opublikowania wspólnej deklaracji o przerwaniu działań wojennych. Ponieważ i Japończycy nie byli zainteresowani ich kontynuowaniem, chodziło prawdopodobnie o wzgląd taktyczny: uniknięcie wrażenia, iż Tokio rezygnuje z innych wariantów rozwiązania kwestii¹²³. Kluczowym momentem obrad stało się przedstawienie 6 września przez delegację RDW szczegółowego projektu układu politycznego¹²⁴. Od tego momentu luźna wymiana poglądów przybrała charakter konkretny, aczkolwiek trudno mówić o rozpoczęciu roboczej fazy konferencji. Składający się z 29 punktów dokument nosił wszechogarniający tytuł *Układ o pokoju, przyjaźni i handlu*. Przewidywał on uznanie przez Japończyków suwerenności RDW i ustanowienie z nią stosunków dyplomatycznych, hadlowych oraz gospodarczych; wzajemne zobowiązanie do niemieszania się w sprawy wewnętrzne drugiej strony oraz — na wzór traktatu ryskiego — nietolerowania na swych terytoriach powstawania i działalności organizacji, czy też grup zamierzających wrogą

¹¹⁸ Osnos, *op. cit.*, s. 59; R. Shuman, *American Policy toward Russia since 1917*, New York 1928, s. 209; Treat, *op. cit.*, s. 237.

¹¹⁹ Osnos, *op. cit.*, s. 58.

¹²⁰ Dairen bądź Dalian, rosyjska nazwa — Dalnij (obecnie Talien), wraz z Port Arturem jeden zespół miejski Luta na półwyspie Liaotung.

¹²¹ DWP SSSR, t. IV, Moskwa 1960, s. 274—275.

¹²² Osnos, *op. cit.*, s. 59. DWP SSSR, t. IV, s. 783, podaje błędnie, że rozmowy rozpoczęły się 27 sierpnia.

¹²³ Japoński atak na strefę neutralną nastąpił dopiero w kwietniu 1922 r.

¹²⁴ DWP SSSR, t. IV, s. 783—784 (fragmentaryczne streszczenie). Pełny tekst projektu nie jest dostępny — por.: „Woprosy istorii KPSS”, 1972, nr 4, s. 79; Kawakami, *op. cit.*, s. 239.

działalność wobec drugiej z umawiających się stron; pozostawienie obywatelom obu państw prawa do swobodnego wjazdu, zamieszkania i uprawiania swej profesji na terytorium drugiej strony, zgodnie z obowiązującym tam prawodawstwem. Projekt przewidywał pełną ewakuację — w ciągu miesiąca — wszystkich wojsk japońskich, wspominając równocześnie o wielkich koncesjach i ulgach gospodarczych dla Japonii. Nie dezawuuując tego dokumentu, Japończycy zaproponowali doń dwie poprawki: pełna ewakuacja nastąpi dopiero po rozstrzygnięciu tzw. kwestii nikołajewskiej i w terminie określonym przez stronę japońską; treści drugiej nie udało się dokładnie ustalić, prawdopodobnie dotyczyła prawa do wywozu zagarniętego w Kraju Przymorskim sprzętu wojskowego ¹²⁵.

Ponieważ tzw. kwestia nikołajewska stanowić miała przez następne kilkanaście miesięcy punkt zapalny stosunków wzajemnych i stała się głośna na arenie międzynarodowej, należy ją w zasadniczym zrzębie faktów przedstawić. Nikołajewsk nad Amurem, drugi po Władywostoku port Kraju Przymorskiego, zajęty został przez wojska japońskie we wrześniu 1918 r. pod pretekstem ochrony zamieszkującej w nim licznej grupy obywateli japońskich. Półtora roku później, w lutym 1920 r., oddział partyzancki dowodzony przez Jakowa Triapicyna uderzył na miasto, zajmując leżącą w jego pobliżu twierdzę Cznyrrach. Cały miesiąc ciągnęły się pertraktacje, w których partyzanci żądali ustąpienia Japończyków z miasta, grożąc obstrzałem ze zdobytej w Cznyrrach nowoczesnej artylerii dalekiego zasięgu. Po fiasku pertraktacji rzeczywiście otworzyli ogień, którego skuteczność zmusiła Japończyków do ustępliwości. 29 lutego podpisano porozumienie, zgodnie z którym i Japończycy, i stacjonujący w Nikołajewsku oddziały „białych” opuścili miasto. Tu zaczynają się niejasności trudne do weryfikacji przy skąpych źródłach. Według strony radzieckiej partyzanci odkopali z mogił zwłoki przepadłych bez wieści pierwszych swoich parlamentarzysty ¹²⁶. Japończycy mieli jakoby twierdzić, iż zamordowali ich „biali”. Do przeprowadzenia wspólnego śledztwa nie doszło, w połowie marca bowiem, po otrzymaniu posiłków, Japończycy ponownie zdobyli miasto. W walkach i w wyniku pożaru zginęła cała japońska kolonia w Nikołajewsku ¹²⁷.

Strona japońska odpowiedzialnością za śmierć cywilnych obywateli obciążyła partyzantów. Podzielając częściowo te oskarżenia władze ra-

¹²⁵ *Bolszaja sowietskaja encykłopedija*, t. XII, s. 183 (hasło: „Konferencja daireska”, opracowane przez byłego przewodniczącego delegacji RDW w Dairenie F. Pietrowa).

¹²⁶ Orłowa i Sorokina — Gałkowicz, *op. cit.*, s. 17.

¹²⁷ A. Ioffe, *Rossija i Japonija (Czańczuńskaja konfierencyja)*, „Nowyj Wostok — Nouvel Orient”, 1923, nr 4, s. 7; Kawakami, *op. cit.*, s. 239—240; Treat, *op. cit.*, s. 236. Najobszerniej ujęte stanowisko rządu japońskiego wobec wypad-

dzieckie wyciągnęły w stosunku do winnych surowe konsekwencje¹²⁸.

W Dairenie delegacja japońska nie przyjęła argumentacji, że wypadki nikołajewskie miały miejsce jeszcze przed powstaniem RDW i zostały definitywnie zakończone wyrokiem sądowym. Matsuszima uznał je za skrajny przejaw tego, do czego może dojść, gdyby Japonia odwołała wojska z miast o mniejszości japońskiej. Nie mogąc uzgodnić stanowiska w sprawie tak podstawowej, jak ewakuacja wojsk, rozmowy zawieszono.

Po ich wznowieniu Takajanagi 26 września przedstawił japoński kontrprojekt porozumienia. W swych zasadniczych punktach zobowiązywał on rząd RDW do: utrzymywania niekomunistycznej formy rządów; zagwarantowania wyłącznie handlowego charakteru portu we Władystoku; przyjęcia w handlu zasady „otwartych drzwi” i zagwarantowania obywatelom japońskim szeregu ulg i przywilejów, m.in. prawa kabotażu, obrotu ziemią, prowadzenia działalności handlowej i inwestycyjnej; przyznania Japonii prawa wolnej żeglugi na Amurze i Sungari; wydzierżawienia Sachalinu Płn. na 80 lat¹²⁹. Do projektu tego jako część integralną proponowano trzy tajne punkty: RDW zniszczy wszystkie umocnienia nadbrzeżne, zobowiąże się do niewznoszenia takich w przyszłości oraz wyrazi zgodę na swobodę poruszania się po swoim terytorium wojskowych japońskich; renegocjowana zostanie rosyjsko-japońska konwencja o rybołówstwie; w zamian w dalszych rokowaniach pominięta zostanie kwestia nikołajewska¹³⁰. W podstawowej dla Czyty (Moskwy) kwestii projekt stwierdzał: „Rząd Japonii ewakuuje swe wojska z Kraju Przymorskiego, gdy uzna to za stosowne i w terminie, który jego zdaniem będzie wygodny i dla niego odpowiedni”¹³¹. Po bliższym wyjaśnieniu okazało się, że ewakuacja Sachalinu w ogóle nie będzie wzmiankowana i pozostanie on pod okupacją jako wadium ostatecznego załatwienia kwestii nikołajewskiej¹³².

Projekt japoński miał charakter niemal warunków narzuconych

ków nikołajewskich zawiera memorandum przedstawione przez ambasadora japońskiego w Stanach Zjednoczonych Kijuro Szideharę na posiedzeniu Komisji Dalekowschodniej konferencji waszyngtońskiej 23 I 1922 r. — Kawakami, *op. cit.*, s. 354—364 (aneks XIII). Zob. też PR FRUS, 1921, vol. I, s. 85-86; vol. II, s. 709, 715.

¹²⁸ Ioffe, *op. cit.*, s. 7—8. Zob. też: AAN, MSZ, Raporty, Referat informacyjny z 15 XII 1920, k. 167.

¹²⁹ Gałkowicz, *op. cit.*, s. 17. Zob. też: *Japońska intierwiencyja 1918—1922 gg. w dokumentach*, Moskwa 1934, s. 126—127.

¹³⁰ DWP SSSR, t. IV, s. 784.

¹³¹ „Więstnik Dalniewostocznoj Riespubliki”, 1922, nr 1, s. 53—54.

¹³² DWP SSSR, t. IV, s. 784.

państwu pokonanemu w wojnie. Niemniej delegacja RDW przyjęła go jako podstawę dyskusji, domagając się jedynie wyeliminowania tych sformułowań, które „dotyczą suwerenności i życia wewnętrznego Republiki Dalekiego Wschodu”¹³³. Czy był to wyraz słabości? Na dobrą sprawę pod sformułowania o „suwerenności” i „życiu wewnętrznym” podciągnąć można było niemal wszystkie warunki i postulaty japońskie, natomiast nieodrzuć z przyczyn zasadniczych tego projektu niewątpliwie było grą na czas, a więc i przejawem słabości; słabości stopniowo zanikającej. Przypomnijmy, iż pozycja RFSRR na arenie europejskiej wykazywała stałą poprawę (porozumienia z Polską, Niemcami i Norwegią, zaawansowane rozmowy z Turcją). Narastał ruch oporu w Kraju Przymorskim, doprowadzając we wrześniu 1921 r. do ostatecznego upadku Siemionowa¹³⁴. Natomiast sytuacja w Mongolii — mimo rozstrzelania Ungerna — pozostawała nadal niejasna i wymagała dużego zaangażowania Armii Czerwonej. Kontynuowanie obrad równoznaczne było z zabezpieczeniem się od uderzenia Japonii na strefę neutralną, wygrywało czas dla definitywnego załatwienia kwestii mongolskiej, a także ograniczało zaangażowanie się Chin w sprawy dalekowschodnie.

Dyskusje nad zakresem zmian w projekcie japońskim ciągnęły się tygodniami. Ich głównym motywem pozostawała kwestia ewakuacji wojsk, w której nie notowano żadnego postępu mimo prób delegacji RDW łączenia z nią bardzo korzystnych koncesji¹³⁵. Coraz częściej zaczęły pojawiać się sprawy dotyczące uzgodnień już nie na linii Czyta-Tokio, lecz Tokio-Moskwa. Japończycy co prawda wyrazili wcześniej zgodę na dopuszczenie do obrad reprezentanta RFSRR, jednak gdy w początku grudnia przybył w tym charakterze Julian Marchlewski, odmówili mu wstępu na konferencję. Ostatecznie Marchlewski znalazł się na niej, ale w charakterze biernego obserwatora i nie jako reprezentant Moskwy, ale „osoba prywatna”¹³⁶.

Odrzućona też została przez Matsuzimę propozycja utworzenia niezależnie od forum konferencji dwóch komisji specjalnych — do spraw rybołówstwa i do spraw wojskowych (głównie ewakuacji) — które by

¹³³ Tamże.

¹³⁴ Który uciekł do Tokio. W 1945 r. ujęty przez Armię Czerwoną na terenie Korei i rozstrzelany (B a z y ł o w, *op. cit.*, s. 281).

¹³⁵ Stiepanow, *op. cit.*, s. 10. Wyjątkowo dokładne informacje na temat pertraktacji daireskich posiadała strona amerykańska — por.: PR FRUS, 1921, vol. II, s. 719—720 (raport ambasadora w Tokio Charlesa B. Warrena).

¹³⁶ I. M. Majskij, *Wnieszniaja politika RSFSR 1917—1921*, Moskwa 1922, s. 180. Opis dyskusji w najwyższych władzach partyjnych co do osoby wysłannika RFSRR na konferencję zob.: Stiepanow, *op. cit.*, s. 9—10.

podjęły się wypracowania pragmatyki kontaktów roboczych, niezależnie od umowy ogólnej¹³⁷. Gdy w pierwszych dniach grudnia 1921 r. rozpoczęła się zimowa ofensywa „białych”, delegacja japońska, pod pretekstem konieczności odnowienia pełnomocnictw, wystąpiła o przerwę w obradach.

Trwała już — od 12 listopada — konferencja waszyngtońska. Mimo podjętej akcji dyplomatycznej nie znalazła się na niej delegacja RFSRR¹³⁸. Niemniej przeciwności japońsko-amerykańskie były tak ewidentne, że mało prawdopodobne wydawało się, by — niezależnie od obecności delegacji RFSRR — Japonia miała szansę na uzyskanie zgody na realizację jakiegokolwiek programu ekspansjonistycznego tak w Chinach, jak i na Syberii. Mimo wrogości do władzy rad kwestię zahamowania aspiracji Japonii na kontynencie azjatyckim uznano w Białym Domu za priorytetową¹³⁹. Oficjalnie ogłoszono, iż Stany Zjednoczone mają moralny obowiązek przeforsować na konferencji sprawiedliwe i zgodne z wolą ludności Syberii uregulowanie wszystkich spraw dalekowschodnich¹⁴⁰. Z postawą tą wiązać należy enuncjację przebywającego w Czycie Smitha, że przyjazd nieoficjalnych przedstawicieli RDW do Waszyngtonu byłby pożądany¹⁴¹. Sugestia ta, ściśle korespondująca z zalecaną przez Lenina taktyką maksymalnego podsycania nieporozumień japońsko-amerykańskich¹⁴², została natychmiast podjęta. 9 września Rada Ministrów RDW podjęła decyzję o wysłaniu delegacji do Waszyngtonu, uznając wyjazd ten za „szczególnie ważny i pilny”¹⁴³. Z trzech kandydatów na przewodniczącego delegacji RDW udającej się do Waszyngtonu (Jemielian Jarosławskij, Nikołaj L. Mieszczeriakow, Aleksandr A. Jazykow) Biuro Polityczne KC RKP(b) na posiedzeniu 13 X 1921 r. zatwierdziło kandydaturę Jazykowa¹⁴⁴.

Po przybyciu do Waszyngtonu delegacja RDW rozpoczęła ożywioną działalność, głównie poprzez publikacje na łamach prasy. W pierwszym opublikowanym memorandum cele swego przybycia określiła w sposób następujący: ustanowienie stosunków politycznych RDW — Stany Zjednoczone; ustanowienie podobnych stosunków gospodarczych i zachęce-

¹³⁷ *Bolszaja sowietskaja encyklopedija*, t. XII, s. 183.

¹³⁸ DWP SSSR, t. VI, s. 224—226, 472—473; PR FRUS, 1921, vol. I, s. 41—43.

¹³⁹ Por. PR FRUS, 1921, vol. II, s. 701 i n.

¹⁴⁰ Shuman, *op. cit.*, s. 211; Treat, *op. cit.*, s. 258.

¹⁴¹ A. L. P. Dennis, *The Foreign Policy of Soviet Russia*, New York 1924, s. 295.

¹⁴² Interesująco o genezie tej taktyki zob.: Ganielin, *op. cit.*, s. 167.

¹⁴³ Stepanow, *op. cit.*, s. 12 (cytat według dokumentu).

¹⁴⁴ Tamże, s. 10. Jazykow przybył do Waszyngtonu nie później niż 20 XII 1921 — por.: PR FRUS, 1921, vol. II, s. 717.

nie kapitału amerykańskiego do udziału w rozwoju gospodarczym Republiki; uzyskanie prawa do wystąpienia na forum konferencji waszyngtońskiej w celu obrony interesów RDW (m.in. żądano ewakuacji wojsk japońskich)¹⁴⁵. Sukcesywnie podawano do prasy dokumenty obrazujące grabieżczy charakter interwencji japońskiej, podsycając antyjapońskie nastroje amerykańskiej opinii publicznej i urabiając wokół delegacji japońskiej na konferencję klimat nieufności¹⁴⁶. Zadanie, które postawiono przed delegacją RDW, spowodowania skandalu międzynarodowego wokół sprawy przetrzymywania przez Japonię Korpusu Interwencyjnego, było trudne. Sprawa ta miała dla Stanów Zjednoczonych mimo wszystko charakter wtórny w stosunku do zasadniczej — „otwartych drzwi” do Chin. Za zasadne uznać można stwierdzenie, że dążąc do osiągnięcia kosztem Tokio swego programu w sprawie Chin dyplomacja amerykańska gotowa była do ustępstw w innych, łączących się z nią kwestiach, w tym także w tzw. kwestii syberyjskiej¹⁴⁷.

22 grudnia delegacja RDW przyjęta została przez sekretarza stanu Charlesa E. Hughesa¹⁴⁸. Niezależnie od wyniku rozmowy był to już ważny sukces. Rozmawiano prawie wyłącznie o okupacji japońskiej. Hughes nie podjął żadnego konkretnego zobowiązania, niemniej podzielił troskę co do powagi sytuacji i obiecał pomoc¹⁴⁹. Podjęta przez niego próba skłonienia konferencji, by wysłuchała przedstawicieli RDW, upadła jednakże wobec sprzeciwu delegatów Japonii i Francji.

W pierwszych dniach stycznia 1922 r. delegacja RDW rozpoczęła publikowanie serii tajnych dokumentów japońsko-„białogwardyjskich” i japońsko-francuskich, które odsłaniały wymierzony pośrednio w Stany Zjednoczone plan utworzenia na Dalekim Wschodzie ściśle uzależnionego od Tokio rządu „białych”. Nota francuska z 2 IX 1921 r. mówiła wręcz o „wspólnej działalności politycznej dla ograniczenia wpływów amerykańskich”¹⁵⁰. Inny z dokumentów mówił m.in. o możliwości przetrzucenia przez flotę francuską na Daleki Wschód armii gen. Pietra Wrangla w celu rozbicia RDW¹⁵¹. Efekt tych publikacji był ogromny. Np.

¹⁴⁵ *Memorandum of the Special Delegation of the Far Eastern Republic in Washington*, Washington 1922; PR FRUS, jw., s. 717—719.

¹⁴⁶ P. Nikiforow, *Istoriczeskije dokumenty o diejstwijach i zamysłach międzunarodnych chiszczykow na Dalniem Wostokie*, Moskwa 1923, *passim*; *Międzunarodnyje otnoszenija na Dalniem Wostokie*, t. II, s. 44—45.

¹⁴⁷ *Osnos*, *op. cit.*, s. 62; *Treat*, *op. cit.*, s. 251—257.

¹⁴⁸ *Waszyngtontskaja konfieriencyja. Połnyj pieriewod aktow i dokumentow*, Moskwa 1924, Litizdat NKID, s. 28; *Osnos*, *op. cit.*, s. 62. Brak potwierdzenia faktu odbycia takiej rozmowy w dokumentacji amerykańskiej.

¹⁴⁹ *Osnos*, *op. cit.*, s. 62.

¹⁵⁰ „New York Call”, 3 I 1922, [za:] *Osnos*, *op. cit.*, s. 63; *Międzunarodnyje otnoszenija na Dalniem Wostokie*, t. II, s. 44—45.

¹⁵¹ *Osnos*, *op. cit.*, s. 63.

w „Baltimor Sun” pisano o nich jak o „wybuchu bomby wśród uczestników konferencji”¹⁵². Dokumentację tę przedrukowało wiele gazet, nie szczędząc zjadliwych komentarzy pod adresem Japonii i Francji¹⁵³. Pewną kontrakcją próbowała montować przybyła w tym czasie do Waszyngtonu delegacja władzywostockiego rządu Mierkułowa¹⁵⁴, ale sprawa stała się zbyt głośna, by konferencja mogła nadal unikać jej podjęcia. To właśnie było celem delegacji RDW.

23 stycznia tzw. kwestia syberyjska stanęła na posiedzeniu wyłonionej przez konferencję Komisji Dalekowschodniej. Stanowisko Japonii przedstawił obszernie baron Szidehara, koncentrując się na wypadkach nikolajewskich i w tym kontekście stwierdzając bezwzględność konieczność czasowego utrzymania wojsk japońskich na kontynencie i Sachalinie Ph.¹⁵⁵ Oczywiście Japonia szanuje integralność terytorialną Rosji i gdy sytuacja się unormuje, wojska zostaną wycofane. Szidehara użył też najpoważniejszego argumentu, wskazując na trwającą konferencję w Dairenie jako jedyne, najkompetentniejsze forum do załatwienia nieporozumień rosyjsko-japońskich. Przemawiający dnia następnego Hughes uznał argumentację japońską za nie przekonywającą i zaapelował, by Tokio w możliwie najbliższej przyszłości „położyło definitywny koniec ekspedycji syberyjskiej i zwróciło Sachalin narodowi rosyjskiemu”¹⁵⁶. Komisja Dalekowschodnia postanowiła włączyć obie deklaracje — japońską i amerykańską — do protokołu obrad oraz przedstawić je na plenum konferencji¹⁵⁷. Formę tę trudno by było uznać za obligatoryjną, a więc omawianie kwestii syberyjskiej skończyło się dla Japonii znacznie łagodniej, niż można się było tego spodziewać. Uzyskanie przez Stany Zjednoczone zgody Tokio na sprawy dla nich pierwszoplanowe (stosunek flot, Chiny) skłoniło je do większej ustępliwości w pozostałych¹⁵⁸. W tym sensie, mimo początkowych sukcesów, akcję dyplomatyczną RDW w Waszyngtonie uznać należy na chybioną.

¹⁵² „Baltimore Sun”, 2 I 1922, [za:] O s n o s, *op. cit.*, s. 63.

¹⁵³ „Publikacja postawiła kwestię syberyjską w jej pełnym rozmiarze przed oczyma całego świata” — „New York Times”, 4 I 1922. Przedruki [m.in.]: „World”, 2 I 1922; „Baltimore Evening Sun”, 2 I 1922.

¹⁵⁴ Skład: minister spraw zagranicznych S. Kolesnikow, I. Okulicz oraz konsul belgijski we Władystoku Burton-Badisco — „New York Times”, 9 II 1922. Opublikowane przez Kolesnikowa dokumenty na temat „zmony” RWD i Japonii przeciw rządowi Mierkułowa (tamże, 29 I 1922).

¹⁵⁵ K a w a k a m i, *op. cit.*, s. 242, 354—360. Interesująca była argumentacja, którą Japończycy posługiwali się poza forum konferencji. Twierdzili, że Rosja na Dalekim Wschodzie to swoisty „pies ogrodnika”. Por. K a w a k a m i, *op. cit.*, s. 225—232.

¹⁵⁶ *Waszyngtonska konferencja*, s. 109—116; K a w a k a m i, *op. cit.*, s. 361—364.

¹⁵⁷ S h u m a n, *op. cit.*, s. 215.

¹⁵⁸ W sumie z 33 posiedzeń Komitetu Dalekowschodniego konferencji 31,5 posiedzenia poświęcono sprawom Chin, a tylko 1,5 — Syberii.

Zakończenie konferencji waszyngtońskiej (6 II 1922) zbiegało się z klęską zimowej ofensywy „białych”. 12 lutego po zwycięstwach Armii Ludowej pod Wołoczajewką i Spasskiem oddziały „białych” po raz kolejny wycofały się na tereny okupowane przez Japończyków. Przez cały okres walk konferencja daireńska pozostawała w zawieszeniu, choć delegacje obu stron nie opuszczały miasta, a nawet w początkach stycznia przybyła doń dodatkowa grupa ekspertów wojskowych RDW. Prowadzono natomiast intensywną wymianę korespondencji¹⁵⁹. W marcu znów rozpoczęły się obrady, które o tyle przełamały impas, że uzgodniono kompromisowy projekt układu politycznego. Jego podstawowy sens sprowadzić można do spraw następujących: strony przyjmowały wzajemne zobowiązanie do nieprowadzenia ani niepodtrzymywania wrogich działań przeciw sobie oraz ustanowienia stosunków dyplomatycznych; Japonia rezygnowała z zawartych w swych 17-punktowym projekcie z 26 września postulatów wojskowych i politycznych, ograniczających suwerenność RDW, zachowując jednaże w pełni postulaty o charakterze gospodarczym, a wśród nich nowy punkt o uznaniu przez Czytę wszystkich umów zawartych przez poddanych japońskich z rządami bądź dowództwami Siemionowa, Mierkułowa, Kałmykowa i Rozanowa¹⁶⁰. Porozumienie rozbiło się jednakże o stawiany kategorycznie przez RDW postulat przedwstępnej ewakuacji wojsk¹⁶¹. Delegacja RDW nie protestowała w tej fazie obrad przeciw iunctim pomiędzy ewakuacją Sachalinu Płn. a kwestią nikołajewską, co okazało się ważne w okresie późniejszym, gdy strona japońska milczenie to potraktowała jako przyzwolenie, zgodę przez domniemanie. Odrzucono propozycję Matsuszimy, by sprawę ewakuacji wojsk uznać za „techniczną” i realizować w terenie w sposób każdorazowo uzgadniany z miejscowymi władzami.

Pisząc kilka lat później o konferencji daireńskiej przewodniczący delegacji RDW Pietrow wspomina, iż nie rozwiązany został jeszcze jeden problem — prawa Japonii do wywozu mienia wojennego, zdobytego we Władywostoku i Kraju Przymorskim¹⁶². Sprawa była o tyle trudna, że dla delegacji RDW nie było tajemnicą sprzedanie znacznej części tego mienia armii gen. Czang Tso-lina¹⁶³.

15 kwietnia Matsuszima przedstawił w formie ultimatum nową, poszerzoną wersję ujęcia w dokumencie końcowym konferencji sprawy

¹⁵⁹ Por. DWP SSSR, t. V, Moskwa 1961, s. 17—20 i n.

¹⁶⁰ M. Kołobow, *Dairen i Czańczuń w rusko-japońskich odnoszenijach*, „Ekonomiczeskaja żyżń Dalniego Wostoka”, 1922 (Czyta), nr 3/4, s. 87; M a j s k i, *op. cit.*, s. 180.

¹⁶¹ Stiepanow, *op. cit.*, s. 10.

¹⁶² *Bolszaja sowietskaja encykłopedija*, t. XII, s. 183.

¹⁶³ Gałkowicz, *op. cit.*, s. 19.

ewakuacji wojsk. Była ona zredagowana niejasno i nie operowała konkretną datą¹⁶⁴. Wobec odrzucenia tej wersji przez Pietrowa delegacja japońska oświadczyła, iż w tym stanie rzeczy ma polecenie odstąpienia od rozmów. Żegnając się z przewodniczącym delegacji RDW Matsuszima miał ponoć powiedzieć: „Zupełnie was nie mogę pojąć. Prowadzi z wami rozmowy takie wielkie mocarstwo, jak Japonia, a wy małe państwo nie chcecie przyjąć jej warunków”¹⁶⁵.

Choć obrady przerwane zostały bez podpisania jakiegokolwiek dokumentu, Matsuszima oświadczył, iż rząd jego nadal poczuwa się do przestrzegania porozumienia o strefie neutralnej¹⁶⁶.

24 kwietnia rząd RDW wystosował do Tokio notę obciążającą stronę japońską odpowiedzialnością za przerwanie obrad¹⁶⁷. Podobne w tonie memorandum przesłano do Departamentu Stanu USA¹⁶⁸.

Dobry specjalista spraw dalekowschodnich, późniejszy ambasador ZSRR w Pekinie, Lew Karachan, przetelegrafowując do przebywającego w Genewie Cziczera wiadomość o zerwaniu obrad w Dairenie połączył ją z wizytą w Japonii i Korei francuskiego marszałka Jacquesa Joffre¹⁶⁹. Zdaniem Karachana, wizyta ta umocniła grupę prących do konfrontacji wojskowych, a w konsekwencji wpłynęła na przedstawienie nowych propozycji japońskich w formie ultymatywnej. Prawdopodobnie jest to opinia słuszna, jednakże wzmiankowana w depeszy „przewaga wojskowych nad dyplomatami” w warunkach pogłębiającej się w Japonii recesji nie miała szans na stabilizację.

Sprawę ultimatum japońskiego i jego efektu różnie interpretuje się w literaturze. Przychylamy się do zdania, że nie było to zerwanie obrad,

¹⁶⁴ „Gdyby porozumienie o ewakuacji wojsk japońskich z Kraju Przymorskiego, które będzie zawarte przez przedstawicieli obu stron w takim trybie, by wojska japońskie mogły być wyprowadzone w krótkim czasie, będzie przez władze Republiki Dalekiego Wschodu sprawnie wypełnione i ewakuacja przebiegnie pomyślnie, wówczas wyjście wszystkich wojsk japońskich ze wzmiankowanego wyżej Kraju będzie zrealizowane w ciągu czasu krótszego niż trzy miesiące po podpisaniu wyżej wymienionego porozumienia o ewakuacji, o ile nie będzie to wstrzymywane samorzutnymi zjawiskami (stichijnymi jawlenijami) i innymi nieprzewidzianymi okolicznościami” — S z y r m a n, *op. cit.*, s. 202.

¹⁶⁵ A. I o f f e, *Rossija i Japonija (Czańczuńskaja konfierencyja)*, „Nowyj Wiestnik — Nouvel Orient”, 1923, nr 4, s. 1.

¹⁶⁶ M. K r i e c z e w s k i j, *Razryw russko-japonskich pieriegoworow w Dairenie*, „Mieżdunarodnaja żyźń”, nr 6, 10 V 1922, s. 6.

¹⁶⁷ DWP SSSR, t. V, s. 270—272.

¹⁶⁸ PR FRUS, 1922 (*In Two Volumes*), vol. II. Publication 1156, Washington 1938, s. 851—852 (memorandum A. Jazykowa dla Hughesa z 26 IV 1922 r.). Zob. też tamże, s. 844—846 (nota Jansona do Uchidy z 10 II 1922 r.).

¹⁶⁹ DWP SSSR, t. V, s. 266; M. Y o u n g, *Japan under Taishō Tenno*, London 1928, s. 367; K r i c z e w s k i j, *op. cit.*, s. 5.

lecz odłożenie ich sine die. Nie można też twierdzić, iż konferencja daireska przyniosła korzyści taktyczne Japonii, natomiast nic nie dała stronie radzieckiej. Dla RDW (RFSRR) niezmiernie ważne było wyjaśnienie japońskich planów co do Sachalinu, Kraju Przymorskiego i całej Syberii, zaznajomienie się z tendencjami kół gospodarczych i finansowych, reprezentowanych w Dairenie, a mających zdecydowanie różny punkt widzenia na sytuację niż kręgi wojskowe. Wynegocjowany projekt kompromisowy stał się kamieniem milowym na drodze do późniejszej normalizacji stosunków radziecko-japońskich, pierwszą redakcją ostatecznego tekstu.

Nie ma udostępnionego dokumentu, w którym KC RKP(b) ocenia pracę delegacji RDW w trakcie całej konferencji daireskiej. Jest natomiast opublikowany stenogram posiedzenia Rady Ministrów RDW z 25 X 1921 r., w którym działalność delegacji w trakcie pierwszej fazy konferencji uznano za prawidłową i polecono kontynuować przyjętą taktykę¹⁷⁰. Są też znane „Dyrektywy Konferencji Daireskiej”; Rada Ministrów RDW jednoznacznie polecała delegacji RDW na konferencję, by nie podpisywała ze stroną japońską żadnego dokumentu, jeśli nie zostanie uzgodniony termin pełnej ewakuacji wojsk¹⁷¹. Wykluczało to przyjęcie narzuconego przez Japończyków rozwiązania. Bardzo fragmentaryczne informacje o przebiegu paromiesięcznych pertraktacji nie stwarzają podstawy do podjęcia próby ich pełniejszego podsumowania.

Tymczasem zmiany ogólnej koniunktury politycznej nadal były korzystne dla Rosji Radzieckiej, potwierdzały trafność przyjętej wobec Tokio taktyki. Najważniejszym wydarzeniem stało się niewątpliwie zaproszenie Rosji Radzieckiej do wzięcia udziału w obradach międzynarodowej konferencji gospodarczej w Genui (10 IV — 19 V 1922) i podpisanie radziecko-niemieckiego układu o normalizacji stosunków politycznych i gospodarczych (Rapallo, 16 IV 1922). Narastały nieporozumienia w japońskiej elicie władzy, wiążące się z ogólnymi trudnościami gospodarczymi, kosztami interwencji oraz reperkusjami bardzo źle przyjętego w Tokio traktatu waszyngtońskiego. W parlamencie opozycja ostro atakowała politykę zagraniczną kraju, w tym także zbyt „sztywny kurs” wobec RDW. Nowa, bardziej pojednawcza linia polityki wobec RDW (RFSRR) była już tylko kwestią czasu. Przerwanie pertraktacji daireskich stanowi w stosunkach radziecko-japońskich omawianych lat wyraźną cezurę wewnętrzną. Kończy się okres nieutrzymywania przez Tokio jakichkolwiek kontaktów z Moskwą (bądź utrzymywania ich za pośrednictwem buforu RDW); wkrótce, na przełomie maja i czerwca 1922 r., zacznie się prawie trzyletni okres stosunków de facto, zakończony w styczniu 1925 r. pełną normalizacją.

¹⁷⁰ Stiepanow, *op. cit.*, s. 10.

¹⁷¹ Tamże.

Polityka wzajemna obu państw w omawianych latach wymyka się jednoznacznej precyzyjnej ocenie. Można pokusić się co najwyżej o pewne oceny sumaryczne, możliwe do sformułowania niezależnie od znacznych braków w bazie materiałowej. Przy wszystkich różnicach w stosunku do Rosji, występujących pomiędzy wiodącymi ugrupowaniami politycznymi, nie ma podstaw do twierdzenia, że Japonia była zainteresowana restytucją mocarstwowej „białej” Rosji. Zbyt silne były jeszcze resentymenty lat wojny 1904—1905. Dążono konsekwentnie do realizacji własnych celów strategicznych na rosyjskim Dalekim Wschodzie — przede wszystkim zachowania (rozszerzenia) dotychczasowych więzów gospodarczych (handel, surowce, przetwórstwo). W tym kontekście zbyt wczesne przystąpienie do rozmów z Rosją Radziecką było ryzykowne, w wypadku bowiem klęski rewolucji — a na jej samoistny upadek wielu doświadczonych polityków liczyło jeszcze nawet w 1923 r.¹⁷² — stwarzało negatywny „bagaż”, utrudniający realizację wyżej wymienionych celów w kontaktach z rządem postbolszewickim. Sytuacja chaosu była wygodna, o ile nie przybierał on form rzutu negatywnie na interesy japońskie, stąd konieczność bieżącej kontroli poprzez obecność wojsk. Zakładana w Planie Motono możliwość aneksji niektórych terytoriów i podporządkowania Kolei Wschodniochińskiej wkrótce okazała się nierealna z uwagi na silny sprzeciw Stanów Zjednoczonych. Należało więc czekać na rozwój sytuacji, angażując się co najwyżej w jej korygowanie, i to z reguły nie własnymi siłami (Siemionow). Można chyba podzielić opinię eksperta spraw dalekowschodnich z polskiego MSZ, który w połowie 1920 r. pisał, co następuje: „Japonia prowadzi na Dalekim Wschodzie politykę wyczekującą, ostrożną i cierpliwą, nie zrażając się żadnymi przeszkodami systematycznie stwarzanymi jej przez Amerykę”¹⁷³.

Jak wspominaliśmy wyżej, władze radzieckie dysponowały bardzo ograniczonymi możliwościami bezpośredniego oddziaływania na rozwój sytuacji w regionie dalekowschodnim. Nie było więc możliwości przyjęcia w stosunku do tego regionu taktyki ofensywnej. Dążono natomiast do maksymalnego wygrywania sprzeczności, tak pomiędzy siłami kontrrewolucyjnymi, jak i interwentami¹⁷⁴, mając w perspektywie cel zasadniczy — zachowanie integralności terytorialnej oraz status quo prawnego sprzed 1914 r. (łowiska, zarząd Kolei Wschodniochińskiej, kontrola żeglugi), niedopuszczenie do utrwalenia się okupacji japońskiej

¹⁷² Por. W. Materski, *Polska a ZSRR 1923—1924. Stosunki wzajemne na tle sytuacji politycznej w Europie*, Wrocław 1981, s. 82—83.

¹⁷³ AAN, MSZ, Raporty, Referat informacyjny z 1 V 1920, k. 19.

¹⁷⁴ „Nasza polityka: wykorzystać waśń między mocarstwami imperialistycznymi, aby utrudnić im zawarcie porozumienia albo w miarę możności uczynić je chwilowo niemożliwym. Stanowi to od trzech lat zasadniczy kierunek naszej polityki” (W. I. Lenin, *Dzieta*, t. 31, s. 475).

w Kraju Przymorskim i na Sachalinie. Za szczególny sukces uznać można przechwycenie japońskiego pomysłu „buforu” i zrealizowanie go à rebours, z pełną kontrolą nie Tokio, lecz Moskwy. Zasadniczym czynnikiem była tu oczywiście obecność 5 armii RKKA. Raz jeszcze wypada podkreślić nie wzmiankowaną szerzej, lecz ważną jako oręż taktyczny kwestię koncesji, roli polityki koncesyjnej w rozbijaniu i tak problematycznej jedności interwencji¹⁷⁵.

Teraz, w połowie 1922 r., w przeddzień powstania ZSRR, nadchodził moment przyjęcia w stosunku do Japonii bardziej ofensywnej taktyki.

Войцех Матерски

СОВЕТСКО-ЯПОНСКИЕ ОТНОШЕНИЯ В 1917—1925 ГГ. (ч. 1)

Краткое содержание

В статье дан опыт систематизации и интерпретации основных фактов трудного процесса нормализации советско-японских отношений после победы Октябрьской революции в России. Автор рассматривает прежде всего двусторонние отношения. Другие вопросы: международные условия (позиции Соединенных Штатов, Китая, Антанты и т. д.), а также гражданская война лишь мельком затронуты в степени, необходимой для понимания детерминантов основного вопроса. Возможности доступа к архивам (исключительно польским), опубликованным документам и литературе предмета не позволили выявить все главные составные части темы, тем не менее, по мнению автора, были достаточными для проведения такой работы.

Взаимные отношения обоих государств в рассматриваемый период трудно оценить достаточно точно. Можно попытаться самое большее дать некоторые суммарные оценки, которые можно сформулировать несмотря на пробоги в доступных источниках. Япония последовательно стремилась осуществить собственные стратегические планы на русском Дальнем Востоке, в первую очередь — сохранить существовавшие экономические связи. Ситуация хаоса была выгодна для нее, если только он не приобретал форм, отрицательно сказывавшихся на японских интересах; отсюда необходимость текущего контроля посредством присутствия войск. Предусматривавшаяся ранее аннексия некоторых территорий и подчинение Восточнокитайской железной дороги вскоре оказались нереальными ввиду решительного протеста Соединенных Штатов. Следовательно, надлежало ожидать развития ситуации, внося в нее самое большее некоторые поправки, причем, как правило, чужими силами. Нет оснований утверждать, что Токио было заинтересовано в восстановлении великодержавной „белой” России. Слишком свежи еще были воспоминания о войне 1904—1905 гг. В то же время было еще рано приступать к переговорам с Советской Россией, это было рискованно, поскольку в случае разгрома революции создавало негативный „багаж”, который мог помешать осуществлению экономических целей в контактах с послебольшевистским правительством.

Советские власти располагали весьма ограниченными средствами для непосредственного воздействия на развитие ситуации в районе Дальнего Востока. В связи с этим они не могли применить там наступательную тактику. Поэтому Советское правительство стре-

¹⁷⁵ Szerzej w tej kwestii zob. W. I. Kasianienko, L. F. Morozow, L. K. Szkarienko, *Iz istorii koncessionnoj politiki Sowietского gosudarstwa*, Moskwa, 1959.

милось максимально использовать противоречия между контрреволюционными силами, а также между интервентами (главным образом японско-американские противоречия), имея в перспективе осуществление главной цели: сохранить территориальную целостность, помешать упрочению японской оккупации в Приморском крае и на Северном Сахалине. Особенно большим успехом следует считать перехват японского замысла создать буферное государство и осуществление его в форме Дальневосточной Республики, полностью контролируемой не Токио, а Москвой. Важную роль в осуществлении этой политики сыграло умелое использование концессий, разбитие с их помощью единого антисоветского фронта интервентов.

Срыв Дайренской конференции является в советско-японских отношениях периода перед полным признанием Советского государства четким внутренним пунктом раздела. Закончился период, когда Токио не поддерживало каких-либо связей с Москвой (либо поддерживало их посредством буферного государства); вскоре, на рубеже мая-июня 1922 г., начался почти трехлетний период отношений де-факто, завершившийся в январе 1925 г. полной нормализацией отношений.

Перевела Лена Пустула

Wojciech Materski

RUSSIAN-JAPANESE RELATIONS IN THE YEARS 1917—1925 (PART 1)

Summary

In the article the author has made an attempt to systematize and interpret basic facts concerning the difficult process of normalization of the Russian-Japanese relations after the victorious October Revolution. He focuses his attention mainly on the bilateral relations between the two countries. Other problems, like international situation (the role of the United States, China, Entente, etc.), or the Civil War, have only been mentioned, so as to make basic determinants of normalization sufficiently clear. The available archives (exclusively Polish), printed sources and the literature on the subject, served the author's purpose reasonably well, though they did not thoroughly elucidate all basic components of the subject.

The policy of the two countries in the sphere of their mutual relations in the discussed period does not easily lend itself to precise judgement. One can attempt only a general judgement, possible to formulate, in spite of lacking sources. Japan consistently aimed at the realization of its own strategic plans in the Russian Far East, mainly at preserving the existing economic bonds. Therefore, Japan considered the chaotic situation quite convenient, unless it sometimes badly influenced Japanese interests; hence, the necessity of permanent control and the presence of the army. Assumed at first, the possibility of the annexation of some territories and subordinating the East-Chinese Railway soon turned out to be unrealizable, because of the decisive opposition of the United States. Japan could now only wait and watch the development of events, remaining disengaged, unless in correcting the situation, usually not with its own forces. There is no evidence to support the assertion that Tokyo was interested in the restitution of the powerful "white" Russia. The reminiscences of the war of 1904—1905 were still too strong. At the same time, starting negotiations with the Soviet Russia too soon involved risk, for, in cause of the defeat of the revolution, it might hinder

future contacts with a post-bolshevik government, thus making the realization of Japanese economic goals more difficult.

Soviet authorities had very limited possibilities of directly influencing the situation in the Far East. Therefore, they could not adopt any offensive tactics. Instead, they were trying to take maximum advantage of the existing contradictions among counter-revolutionary forces, as well as among the interveners (mainly Japan and America), in order to achieve their own principal goals: preserving the territorial integrity and precluding permanent occupation of Maritime Territory and Northern Sakhalin by the Japanese. A great success of the Soviet policy was adopting the Japanese idea of a buffer state and carrying it into effect à rebours, in the form of the Republic of Far East, fully controlled by Moscow, and not by Tokyo. Skilful manoeuvring the question of cession played a very important part in the realization of this policy, and helped to decompose the united anti-Soviet front of interveners.

Breaking off the Dairen Conference can be regarded as a sharp turning-point in the Soviet-Japanese relations in the years preceding the recognition of the Soviet Union by Japan. It put an end to the period in which Tokyo had no contacts with Moscow, except through the mediation of the buffer state. Soon afterwards, on the turn of May 1922, the almost three-year period of the de facto relations began, ended in January 1925 in full normalization.

Translated by Joanna Banach